

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

[Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 2, Temmuz/July 2025]

Ömer ARSLAN

<https://orcid.org/0000-0001-9085-3426>

Dr. Öğr. Üyesi.

omer.arslan@istanbul.edu.tr

İstanbul Üniversitesi

<https://ror.org/03a5qrr21>

Edebiyat Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Rızâyî'nin Lugaz Şerhleri

Rızâyî's Lugaz Commentaries

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Date Received: 22.05.2025

Kabul Tarihi | Date Accepted: 07.07.2025

Yayın Tarihi | Date Published: 20.07.2025

Atıf | Citation

Arslan, Ö. (2025). Rızâyî'nin Lugaz Şerhleri. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 9(2), 1136-1192.

<https://doi.org/10.34083/akaded.1703336>

Arslan, Ö. (2025). Rızâyî's Riddle Commentaries. *Journal of Academic Language and Literature*, 9(2), 1136-1192.

<https://doi.org/10.34083/akaded.1703336>

Makale Bilgisi | Article Information

Değerlendirme Review Reports	Çifti Taraf Kır Hakemlik (İki İç Hakem+İki Dış Hakem) Double-blind. (Two External Referees)
Etik Beyan Ethics Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur Ethical principles were followed during the preparation of this study
Etik Kurul Belgesi Ethics Committee Approval	Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir Article does not require an Ethics Committee Approval.
Katkı Oranı Beyanı Author Contributions	Yazarların çalışmadaki katkı oranları eşittir Author's contribution rates to the study are equal.
Etik Bildirim Complaints	adeddergi@gmail.com
Çıkar Çatışması Conflicts of Interest	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Benzerlik Taraması Similarity Checks	Yapıldı Yes - iThenticate
Telif Hakkı ve Lisans Copyright&License	Yazarlar, dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Bu çalışma Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası lisansı altında yayımlanır Authors publishing with the journal retain the copyright. This work is licensed under Attribution-NonCommercial 4.0 International

© Yazar Adı Soyadı | Creative Commons [Attribution-NonCommercial 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Öz

Klasik Türk edebiyatında şerh geleneği, *Mesnevî-i Manevî* gibi çok hacimli eserlerin yanı sıra beyitler gibi nazım birimi mesabesindeki oldukça kısa metinlere kadar geniş bir zemin üzerine inşa edilmiş, şerh usulüyle hemen her tür ve biçimdeki metnin açıklaması yapılmıştır. Bu makalede ele alınan risale de üçü mensur, biri manzum üç lugazın şerhinden ibarettir. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Koleksiyonu 6779 numarada kayıtlı, 26 varaklık bir yazma nüshası içinde yer alan risalenin şarihi, metinde “li-muharririhi” kaydıyla verilen manzumelerdeki mahlasa göre Rızâyî’dir. Metin içerisindeki alıntılanan manzumeler ve diğer kaynaklar dikkate alındığında eserin XVI. yüzyılda kaleme alınmış olduğu söylenebilir. Rızâyî, öncelikle iki tasavvufi lugazı şerh etmiş ve risalesini yapısal olarak tamamlamıştır, bu kısım tamamlandıktan sonra duyduğu iki tasavvufi-hikemî lugazın daha şerhini lüzumlu görerek risalesine ikinci bir bölüm eklemiştir. Bu çalışmada, Anadolu ve Rumeli sahasında lugaz ve lugaz şerhlerine dair bir girişten sonra eserin sahibi Rızâyî’nin kimliğine dair veriler değerlendirilmiş, risalenin yer aldığı yazma nüshası tavsif edilmiş, metnin biçim ve içerik özellikleri sunularak söz konusu lugazlar ile şerhleri özetlenmiş, ardından şarihin kaynakları ve metinde gözettiği şerh usulüne değinilmiştir. Sonuç kısmında Rızâyî’nin şerhinin edebiyat tarihi ve şerh literatürü içindeki yerine dair değerlendirmeler sunulmuştur. Metnin transkripsiyonlu çevirisi de ek olarak verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: klasik Türk edebiyatı, şerh, lugaz, lugaz şerhi, Rızâyî

Abstract

The commentary (şerh) tradition in Classical Turkish literature encompasses a wide spectrum, ranging from voluminous works such as the Mathnawî-yi Manavî to brief texts consisting of only a couplet, and nearly every literary genre and form has been subjected to such exegetical treatment. The treatise examined in this article consists of commentaries on four riddles (lugaz), three in prose and one in verse. It is found in a 26-folio manuscript registered (no. 6779) in the Turkish Manuscripts Collection of the Rare Works Library at Istanbul University. Based on the poetic signature (mahlas) “Rızâyî” found in the verses within the text, the author of the commentary is identified as Rızâyî. Considering the quoted poems and referenced sources within the manuscript, the work is likely to have been composed in the XVIth century. Rızâyî initially completed the treatise by commenting on two riddles but later felt it necessary to add a second section in which he commented on two additional riddles he had encountered. This study begins with an introduction to the tradition of riddles and their commentaries in Anatolia and Rumelia, followed by an evaluation of the available records concerning Rızâyî’s identity. The manuscript is then described in terms of its codicological features, and the formal and thematic characteristics of the text are analyzed. Summaries of the riddles and their respective commentaries are provided, along with an examination of the sources Rızâyî quoted and the exegetical methodology he employed. The conclusion offers an assessment of the significance of Rızâyî’s commentary within the context of literary history and the commentary tradition. A transcribed version of the text is also included as an appendix.

Keywords: classical Turkish literature, commentary (şerh), riddle (lugaz), riddle commentary, Rızâyî

Giriş

Arapçada, bir şeyi yönünden saptırmak, yönünü değiştirmek anlamındaki “lagz” kökünden türeyen “lugaz”, “lugz”, “lagz”, kertenkele, fare ve Arap tavşanının, bulunması zor olması için gizli ve üstü kapalı şekilde burgaçlı şekilde kazdıkları yuvalarına verilen isimdir. Bu tarzdaki dönemeçli yollar da aynı isimlerle anılır. Arapçada ima edilmiş, anlamı gizlenmiş söz için ulguze, lugz ve çoğul yapıda elgaz kullanılmıştır. Farsçadaki karşılığı “çîstân” Türkçedeki ise “bilmece”dir. Edipler ve şairlerin manzum ya da mensur olarak bir nesnenin adını incelikle gizleyip ima yoluyla tertip ettiği sözlerdir. Lugazın muammadan farkı soru yoluyla söylenmesidir (Koç ve Tanrıverdi, 2013, C. III, s. 2531).

Lügatlerle birlikte lugazı tanımlayan ve bir edebî tür olarak tarif eden kaynaklar belagat eserleridir. Çağatay sahası müelliflerinden Ahmed bin Hudaýdâd Tarâzî’nin 1437’de belagat konularını Doğu Türkçesiyle kaleme aldığı *Fünûnü’l-Belâga*’da lugaz, “bu anıñ tæg bolur kim her nâ-resânıñ atın ve haķîqatın yaşurup müşebbehun bih lafzı birle su’âl kıılurlar” şeklinde tanımlanmakta ve 2 Farsça, 1 Türkçe beyitle lugaza örnek verilmektedir. Hangi şaire ait olduğu belirtilmeyen Türkçe örnek şöyledir:

Nê durur ol la’l ki peydâ bolur andın güher
Gâh peydâ bolur anda mey ü geh şîr ü şeker¹

1502’de yazılmış olan ve Anadolu sahasındaki ilk belagat kitaplarından biri sayılan *Kitâbu Câmi’i Envâi’l-Edebi’l-Fârisî*’nin son bölümü muamma kaidelerine ayrılmıştır ancak burada lugazdan bahsedilmemiştir (Ali Emiri Lügat / 39, s. 219b-226b). 1549’da yazılmış olan *Bahrü’l-Ma’ârifte* ise lugaz ve muammaya birer manzume örneği ile değinilmiştir (Şafak, 1991, s. 83).

Şerîfi, *Hadîkâtü’l-Fünûn* adlı belagat eserinde muammada isim, lugaz da ise müsemma gizlenir ve lugaz soru ifadesiyle söylenirken muammada böyle bir durum yoktur şeklinde lugaz ile muamma arasındaki farkı belirtir (Kaçar, 2012, s. 105).

İsmail Ankaravî’nin *Miftâhü’l-Belâga ve Mısbâhü’l-Fesâha*’sında lugaz, bir şeyin sıfat ve özelliklerini zikrederek başka bir şey akla getirmeyecek şekilde o şeyin kendisine delalet etmek üzere yazılmış manzume, şeklinde tanımlanmaktadır. Lugaz aslında, eğri büğrü yolları olan yaban faresi deliklerine denir. Yolcuya zor gelen eğri ve çapraşık yollara da lugaz denir. Bu manadan yola çıkılarak bir müsemmaya remz ve işaret olan ve o isim ya da müsemmaya ait özellikler zikredilerek gizlenen şeyin sorulduğu sözlere de lugaz adı verilmiştir (Ülken, 2016, s. 186).

Taşköprizâde Kemâleddin Mehmed, *Mevzûâtü’l-Ulûm*’unda lugazı, “ilmü’l-elgaz” başlığında, gayet gizli olan işaretlerle, murad edilen şeye son derecede gizlilikle işaret eden

¹ Ahmed bin Hudaýdâd, *Fünûnü’l-Belâga*, Oxford Üniversitesi Bodleian Library MS. Elliott 127, 65a. Bu eserin ayrıntılı tanıtımı için bkz. Kaçar, 2023, s. 177-190.

lafızlar, şeklinde tarif etmektedir. Müellife göre bu gizlilik, muhatabın zihnini zorlayacak derecede kapalı olmamalı, keyif verici bir derecede tutulmalıdır. İkisi de beyan ilmine dâhil olan muamma ile lugaz arasındaki fark ise şu şekilde açıklanmıştır: İpuçlarıyla manzumeden çıkarılan lafızlar ve harfler, kendilerinden başka bir manayı ortaya çıkarıyorsa muamma, bu ipuçları doğrudan murat edilen şeyi ortaya çıkarıyorsa lugazdır (Taşköprizâde Kemâleddin Mehmed 1313, s. 298-299). Yani muammadaki ipuçları bazı harf ve lafızları gösterir, daha sonra bunları birleştirmek, ayırmak gibi farklı işlemlerin sonucunda gizlenen isim ortaya çıkar. Lugazda ise gizlenen şeye ait özellikler sorulur ve ipuçları tamamen o şeyin kendisini, manasını ortaya çıkarmak üzere düzenlenir.

Salahaddin-i Uşşâkî, *Terceme-i Hizânetü'l-Edeb* isimli izahlı ve örnekli belagat terimleri sözlüğününün “İlgaz” başlığında bu türe, bedîde, ilgâza muhâcât ve ta'miye de dendiğini belirttikten sonra tarif edilen şey zikredilmeksizin genel vasıfları öyle bir tertiple ifade edilir ki görünüşte tarif edilen şeyin dışında başka bir şey kastediliyor gibidir ama özünde tarif edilen şeye tevriye yoluyla delalet eder, şeklinde bir tanım getirir (Kaçar vd., 2020, s. 258).

Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri* kitabında lugazı “çözülmesi sezgi veya istihraç sayesinde bir ima yoluyla mümkün olan bilmecedir” diye tarif eder (1980, s. 273). Yekta Saraç'ın *Klasik Edebiyat Bilgisi* eserinde lugaz, “insan isminin dışında, bir şeyin özelliklerinin söylendiği ve muhataptan bunun ne olduğunun sorulduğu bir tür bilmece” olarak tanımlanır (2013, s. 292). Bir edebî tür olarak lugazlar genellikle manzum hâldedirler ancak mensur lugazlar da bulunmaktadır. Manzum lugazlar birçok nazım biçimiyle yazılmıştır. Lugazların biçimsel anlamda en belirgin yönü “Nedir o?” “O nedir?” gibi bir soru ifadesiyle başlamalarıdır. Daha sonra, sorulan şeye ait özellikler ima edilerek cevap beklenir. Lugazlarda genellikle nesneler, hayvanlar konu edilmektedir, bu türün muamma ile ayrılan noktalarından biri budur. Muammalarda ise Esmâü'l-hüsna ve insan isimleri konu edilmektedir. Bir başka ayrım noktası ise lugazların genellikle manaya yönelik olmasıdır, muammalar ise lafza yöneliktir. Gizlenen ismin harflerini ortaya çıkarmaya yarayacak ipuçları verilerek muamma çözülür. Lugazlarda ise gizlenen nesneye ait çoğunlukla fiziksel, işlevsel özellikler ifade edilir ve bunlardan yola çıkılarak cevap bulunur.

Klasik Türk edebiyatında Ali Şîr Nevâyî, Ahmed Paşa, Lâmi'î, Nâbî, Nedîm ve Şeyh Gâlib gibi meşhur şairlerle birlikte birçok şair, divanlarında lugazlara yer vermiştir.² Klasik divanlarda XV. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan lugaz örnekleri ayrıca mecmualarda da toplanmıştır. Bu türe dair örnekler XX. yüzyılda da karşımıza çıkmaktadır.³ Edebî ya da eğlencelik lugazlarla birlikte ilmi meseleleri ele alan öğretici lugazlar da vardır (Akay, 2022, s. 1536-1553). Bunlar arasında, manaya dair edebî lugazlardan farklı bir yapıda, kelimenin

² Bu konuda kapsamlı bir döküm için bkz. (Durkaya, 2021, s. 1159-1161).

³ Türün yakın dönemdeki bazı örnekleri için bkz. (Altunmeral, 2019, s. 304-319; Tıgılı, 2025, s. 214).

uzak anlamını kastetmek suretiyle söylenmiş lafzi lugazlar önemli bir yer tutmaktadır (Okur, 2016, s. 1904-1914).

Türk edebiyatında beş yüz yıllık süreç içerisinde verilen ürünlerin içerikleri incelendiğinde, lugazları, edebî, eğlencelik lugazlar ile çeşitli fen ve ilimlere dair öğretici lugazlar olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Bu ayırmda içerikle birlikte yazım sebebi de belirleyicidir. Mecra bakımından incelendiğinde ise divanlarda, mecmualarda ve daha sonraki devirde süreli yayınlarda yer alan lugazları görmekteyiz.

Her ilmî ve edebî türde olduğu gibi lugazlar üzerine de şerhler yazılmıştır.⁴ Bu makaleye konu olan eser de Rızâyî'nin lugaz şerhlerini kapsayan risalesidir. Dinî, tasavvufî, hikemî içerikli dört lugazın şerhinden ibaret bu risale, lugazları açıklamak üzere mesnet getirilen ayet ve hadislerin yanında çok sayıda şiir örneği ile dikkat çekmektedir.

1. Eserin Şarihi Rızâyî Hakkında

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Koleksiyonu 6779 numarada kayıtlı yazma nüshasında⁵ “Lugaz” başlığı ile yer alan bu risalenin içerdiği manzumelerdeki Rızâyî mahlasından yola çıkarak Rızâyî mahlaslı şair, müelliflerle ilgili bilgiler taranmış ancak kaynaklarda aynı mahlasla anılan kişilerin böyle bir eserine rastlanmamıştır. Risalede müellifin kendine ait olduğunu belirttiği şiirler ile mevcut Rızâyî mahlaslı şairlerin divanları ve mecmualara geçmiş şiirleri karşılaştırıldığında yine devrin kaynaklarından bir sonuç alınamamıştır. Yalnızca, risaledeki bir gazel, Kastamonulu İshak-zâde Hasan Fevzî'nin 1906'da derlediği *Fusûl-ı Âşıkân* adlı şiir mecmuasında görülmüştür. Bu mecmuada XVI. yüzyılın meşhur simalarından Baba Çelebi lakaplı Filibeli Mahmûd Rızâyî'ye ait bir beyit daha kayıtlıdır; beytin başlığında ve söz konusu gazelin makta beytinde ayırt edici başka bir ibare olmaksızın Rızâyî mahlası bulunmaktadır.⁶ Ancak Baba Çelebi'nin tezkirelerde ve belli başlı mecmualarda kayıtlı şiirleri arasında, elimizdeki risalede müellife ait olduğu belirtilen söz konusu gazel ve diğer manzumelere rastlanmamaktadır. Risalede müellifin hayatına dair yegâne işaret, metnin sonunda yer alan manzum arzuhalidir. Manzumeden anlaşıldığı kadarıyla, şerhin sahibi olan Rızâyî, uzun bir süredir hayatını gurbette sürdürmekte ve memleket hasreti çekmektedir. Eserinin sonundaki manzumede memleketine dönme isteğini bildirerek padişahın yardım dilemektedir. Ancak biyografik

⁴ Bunlardan bazıları için bkz. (Yazar, 2011, s. 696-698; Çetres, 2019, s. 495-507; Gür, 2016, s. 57-82; Özkat, 2020, s. 209-288; Yazıcı, 2017, s. 142-181; Keleş, 2008, s. 152-182).

⁵ Nüshaya bu bağlantıdan erişilebilir: <https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/TY/nekty06779.pdf>

⁶ Söz konusu gazelin mahlas beyti:

Hümâ-himmet olup gel âşîyân-ı 'arşa pervâz it
Rızâyî bûm-veş bu menzil-i vîrânı n'eylersin (Akman, 2024, s. 493).

Baba Çelebi'ye ait beyit:

Rızâyî
Beni hicr odına yakdın cihân-sûz oldu âhum âh
Benüm dūd-ı siyâhumdan siyeh-rûz oldu mâhum âh (Akman, 2024, s. 735).

kaynaklar incelendiğinde ne Baba Çelebi'nin ne de diğer Rızâyî mahlaslı şairlerin hâl tercümelerinde böylesine belirgin bir gurbet hâli ve sıla arzusuna dair kayıt bulunmamaktadır.⁷ Manzumede kendisinden yardım istenilen padişahın ismi zikredilmediği için metnin yazıldığı devreyi belirlenememiştir. Risaledeki Türkçe beyit örneklerinin Mesîhî, Necâtî, Hayâlî, Usûlî, Taşlıcalı Yahyâ gibi şairlere ait olması ve Kemâl Paşazâde'nin risalesinden bir parçanın aktarılması, devir ve muhit itibarıyla bu şerhlerin XVI. yüzyılda Baba Çelebi lakabıyla tanınan, Kanûnî devrinde yaşamış ve Rüstem Paşa ile yakın ilişki kurmuş mutasavvıf Filibeli Mahmûd Rızâyî'yi akla getirse de eldeki verilerle şarihin hangi Rızâyî olduğunu tespit etmek şu an için mümkün değildir.

2. Rızâyî'nin Lugaz Şerhlerine Dair Risalesi'nin Nüsha Tavsifi, Biçim, İçerik Özellikleri, Kaynakları ve Şerh Usulü

Müstakil bir adı bulunmayan ve kaynaklardaki Rızâyîlerle birlikte anılmayan bu lugaz şerhleri risalesinin makaleye konu olan nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Koleksiyonu 6779 numarada kayıtlıdır.⁸ Pembe meşin üzerine yıldız işlemeli ciltle kaplı nüsha 20,5 x 13 cm. ölçülerindedir. İçerisinde vakıf mührü bulunmamaktadır. Cetvelleri ve başlıkları kırmızı renkte olup on dokuz satırlık düzene göre nesih hat ile yazılmıştır. Eserin bir başlığı yoktur, ilk sayfanın kenarında “Lugaz: bi-ma'nî mu'ammâ, ya'nî mu'ammâ demek” ibaresi bulunmaktadır.

Risale mensur yapıda olmakla birlikte, açıklamaları örneklemek üzere çok sayıda manzume tanık gösterilmiştir. Şerh edilen lugazların ilk üçü mensur, sonuncusu ise “nazm” nazım biçiminde dört beyitlik bir manzumedir. Dinî, tasavvufî, hikemî içerikteki bu lugazların şerhi büyük ölçüde sade bir dille yapılmıştır. Metin, Allah'a hamd, Peygamber'e salavat, ailesi ve ashabına selam ile başlar. Rızâyî, halk arasında dilden dile dolaşan ancak şeriate aykırı manalar gizlediği sanılarak cevap vermekte tereddüt edilen bu lugazların Kuran'a ve sünnete uygunluğunu açıklamak için bu eseri yazdığını dile getirir. Lugazlarda kastedilenin ne olduğunu herkesin anlayabilmesi için eserini Türkçe yazdığını, ancak yeri geldikçe Arapça ibareler ile Farsça şiirlere yer verdiğini söyler. Birinci lugazın günümüz Türkçesine çevirisi aşağıdaki gibidir:

“Ateş yanmadan, çiğ pişmeden, can bedene karışmadan, ana rahmine düşmeden, doğmadan ölen kimdir?”

⁷ Devrin biyografik kaynaklarının yanı sıra XVI. Asır Türk Edebiyatının Rızai Mahlaslı Şairleri başlıklı çalışmada da biyografik, bibliyografik bir eşleşmeye rastlanmamıştır (Karataş, 2013).

⁸ Daha önce bu risalenin Manisa İl Halk Kütüphanesi 5845 numarada kayıtlı muhtasar nüshasının bir kısmı Mustafa Uğurlu Arslan tarafından yayımlanmıştır. Bu nüshada İstanbul Üniversitesi nüshasında yer alan şiirler bulunmamaktadır. “İsmail Hakkı Bursevî'nin Lugaz Şerhleri I” başlığıyla yayımlanan makalede, risale muhtemelen katalog bilgisi esas alınarak İsmail Hakkı Bursevî'ye atfedilmiştir ancak kaynaklarda ve metnin içerisinde Bursevî'yi işaret eden bir bilgi yoktur. Metin içinde, müellife ait olduğu bildirilen manzumelerde Rızâyî mahlası geçmektedir; bkz. Arslan, 2020, s. 259-290.

İkinci lugaz ise,

“O ne mahluktur ki cansızdır? Yaratıldığından beri bir kere söyledi. İsmi mevcut, resmi yoktur. Eger söylersem bilmezsin, söylemezsem bilirsin. Açan, açılardan başkası değildir; açılan da açandan başkası değildir. Mekânsızdır, mekânı vardır; işaretsizdir, işareti vardır. Ondan, bundan bağımsızdır ama osu, busu vardır.”

Rızâyî, ikinci lugazın bazı nüshalarda farklı yazıldığını belirterek kendisine göre sahih olan ifadeleri şu şekilde verir: “O ne mahluktur ki cansızdır, canı vardır,” olmalıdır, çünkü “mekânsızdır, mekânı vardır; işaretsizdir, işareti vardır, denmiştir.” Lugazları şerhe geçmeden önce Kemâl Paşazâde’nin *Heykel Risâlesî*’nden insanın dış ve iç varlığına dair bir açıklamayı alıntılar. Buna göre insan, beden, ruh ve sırdan ibarettir. Bu iki lugazın ilkinde insanın bedeni, ikincisinde ise ruhu ya da sırrı sorulmuştur. Bu açıklamadan sonra şerhe başlar. İlk lugazın cevabı, dünya var olmadan önce yaratılmış olan Hz. Adem’dir. O yaratıldığında dünyada henüz ateş de var olmamıştır, dolayısıyla çiğ olan da pişemez. Doğmadan ölümü ise Hz. Adem’in, dünyaya cennetten indirilmiş olup diğer insanlar gibi rahme düşmemesi ve bir anadan doğmadan hayat bulması sebebiyledir.

İkinci lugaz ise farklı cevaplar üzerinden şerh edilir. “Yaratılmışlar arasında cansız olan şey”, bir ihtimal insan ruhudur. Burada ruhtan murat, varlık hilatini giymiş olan cevherdir; ona dürre-i beyza ya da rûh-ı a’zam derler. Rûh-ı Muhammedî, nûr-ı Muhammedî, Hakikat-i Muhammediyye, Kalem-i ‘alâ ve akl-ı küll de derler. Bunların hepsi bir cevhere işaret eder. Nefis, kalp, ruh ve akıl hakikatte bir şeydir ve ruhani, nurani, rabbani olan bir cevherdir, diyerek Allah’ın yaratmış olduğu ilk varlık olan, ilahi zatın mazharı sayılan bu cevherin, lugazda “cansız” sıfatıyla sunulması, ruh denen cevherin kendinden başka canı yoktur, belki kendisi bizzat candır, ifadeleriyle açıklanır. Lugaz farklı bir nüshadaki “cansızdır ama canı vardır” ibaresine göre şerh edilirse sahip olduğu can, nurullâh ve sırrullâh olarak düşünülmelidir, çünkü ruhun da var oluşu bunlar ile. Bu nur ve sır çekilirse ruh ve beden varlığını sürdüremez. Ruhtan içeri sır vardır, insanın canının canı mesabesindedir. Beden içinde kalp, kalp içinde ruh, ruh içinde sır bulunur. “Canı vardır”la kastedilen, kalbinde Allah aşkı vardır demek de olabilir; nitekim can içinde Allah aşkı yok ise cansız sayılır, ifadeleriyle farklı bir tevcih getirilir.

“Yaratıldığından beri bir kere söylemiş” ifadesindeki “söylemek”le beyan etmek kastedilmiş olmalıdır. Bu da yine ilk yaratılan şey olan cevhere kalem-i a’lâ denmesiyle alakalıdır. Bu kalem, yaratılıştaki bütün varlıkların kaderini nefis-i kül olan levh-i mahfûza yazmıştır ve tekrar yazmayacaktır. “Yaratıldığı vakit bir kere söylemek”ten kasıt ruhların ezel bezminde *elestü bi rabbiküm* sorusuna verdiği *belâ* cevabı olarak da düşünülebilir. Bu hakikat bir kere söylenmiştir, değişmez.

“İsmi var, resmi yoktur,” ifadesindeki “resmi yoktur”dan kasıt, o cevherin görülemez, tasvir edilemez oluşudur.

“Dersem bilemezsin,” ifadesiyle sorunun cevabının ruh olduğunu söylersem, cevabın ruh olduğunu bilirsin ama ruhun hakikatte ne olduğunu bilemezsin, demek istenmiştir. “Demezsem bilirsin” ile de sorunun cevabının ne olduğunu söyleyemememi anlarsın; çünkü sorulan şey, anlatılması ve anlaşılması mümkün olmayan bir kavramdır.

“Açan, açılardan başkası değildir; açılan da açandan başkası değildir,” ile kastedilen açan ve açılanın bir olmasıdır, o da ruhun cevheridir. Bütün varlıkların aslı, başı ve sonu odur, ondan başka bir cevher olmadığı için açan da açılan da kendisidir.

“Mekânsızdır, mekânı vardır,” ifadesi ile kast edilen anlam şudur: Varlığın, mekânın sınırı bilginler katında atlas feleğidir ve mekân onun berisinden, yani iç yüzünden ibarettir. Bazı bilginlere göre mekân, cisimlerin içinde bulunduğu boşluktur. Atlas feleğinden ötesine “lâ-mekân” derler, burası göklerin dışındadır. İnsanın ruhunun yaratıldığı cevher, ilahi zatın nuruna mazhar olduğu ve o nur da *yere göğe sığmadığı* için mekânsızdır. Ruh aynı zamanda bedene bağlı olduğu için mekânı vardır.

“İşaretsizdir, işareti vardır,” ifadesindeki işaretsizlik, o cevherin hakikatini kimse görüp bilmediği içindir. “İşareti vardır,” denmesinden kasıt ise bütün yaratılmış olanlar, kainat onun işaretidir, onu gösterir. Ya da onun nurunun ışıkları belirsizlik âleminde gelip her bir bedene ruh şeklinde girdiği için o beden, o ışığın bir işareti olmaktadır.

“Ondan, bundan bağımsızdır ama osu, busu vardır,” demekle kastedilen, muhtemelen, ruh bir bütündür ayrılamaz, anlamıdır. Yaratıldığı cevher sayılı değildir, birdir ve her şeyin aslı birdir, ondan başka bir cevher de yoktur. “Osu busu vardır” denerek ondan yaratılarak ondan ayrılmış olan mahlukatın o ve bu olmak üzere çeşitlendiği kastedilmektedir. Bununla birlikte bu ile dünya, o ile ahiret kastediliyor olabilir. Ruh, iki âleme de bağlanmaz çünkü bunla masivadır; ama yine de iki âlem de onundur, ruh içindir, âlemler onun şerefine yaratılmıştır. Bu açıklamalardan sonra Rızâyî şerhini şu şekilde özetler: Bu lugazın cevabı insan ruhu ise kısım kısım cevabını buldu ama cevap insanın sırrı ise “mahluk” olma sıfatından başka bütün vasıflar bunun için de geçerli olacağı için yine cevabını buldu. Mahlûk oluşu insaniyeti yönüyledir, yani insan ki mahlûktur, onun sırrı da mahlûktur. Burada mahlûk sıfatı, özellikle lafı dolandırmak için kullanılmış, böylece muhatapları şaşırtmak amaçlanmış olmalıdır.

Rızâyî, iki lugazı bu şekilde şerh ettikten sonra, lugazları ve şerhleri özetlediği bir mesneviye yer verir. Daha sonra, insanın sırrının bilinmezliğine ve herkesin kendi idrakinin ölçüsünde cevaplara ulaşabileceğine dair bir kıssa ve açıklama gelir. Birinci risale, insanın, yaradılıştaki sır ve hakikate ulaşmadaki acizliğine dair, şerh edilen lugazın temsili unsurlarıyla, benzetme ve mecazlarıyla örülü bir mesnevi ve gazel ile kapanır.

Nüshanın ikinci kısmındaki girizgâhta müellif, önceki risaleyi tamamladıktan sonra iki lugaz ile daha karşılaştığını ve devam eden kısımda bunları şerh edeceğini söyleyerek ikinci kısmın birinci lugazını aktarır:

“O ne, cisimsiz, resimsiz, ruhsuz, kanatsız bir kuştur ki ömrü bin-bin, yüz-yüz yıldır. Mekânsızlık yuvasından, mekân kafesine gelip konmuştur. Selametten uzak ama salimdir. Parça parça olup her parçası bir konağa konmuştur ama en büyük parçası kendi yuvasında kalmıştır. Ne acayıptır ki kıyamete kadar her parçası parçalanmaktadır. Kıyamette dahi bu şekilde parçalanacaktır.

Rızâyî lugazdaki kuşun, “küntü kenzen mahfiyyen” sadasıyla yaradılışa ve mekâna sığmayan bir Hüma uçuşlu şahbaz iken tenezzül ederek mekânsızlığın zirvesinden alçaklardaki gönüllere inip burada konakladığını açıklayarak bu kuşun “şahbâz-ı lâ-mekânî”, “Ankâ”, “Sîmurg”, “murg”, “tâyir-i kudsi”, “Hümâ-yı kudsi” ve “tuyûr” olarak da anıldığını Farsça ve Türkçe şiir örnekleriyle gösterir. Lugazda kuş olarak anılan bu kavramın aynı zamanda “vücûd-ı mutlak”, “aşk” ve “şâhid-i kudsi” gibi birçok ibareyle anıldığına dair şiir örnekleri vererek bu kavramın sözlerle tarif edilemeyeceğini dile getirir.

Lugazda geçen bu mücerred kuşa verilen “cisimsiz” sıfatı, onun cismani olmayışındandır. “Resimsiz oluşu” ise, resmin cisim ve cismaniyetin hâli olmasındandır, dolayısıyla cismi olmayan bu kuşun resmi de yoktur. Ruhsuz oluşu cisimsiz ve resimsiz ibarelerine bağlanırsa, önceki lugazdaki cansız ifadesinde olduğu gibi kendinden başka bir ruhu daha yoktur, belki kendisi ruhun ruhudur, ruh ondan yaratılmıştır, manasına gelir. Kendinden başka bir ruhu olduğu kabul edilirse Hicr suresinde geçen “...ve ona ruhumdan üflediğim vakit...” ayetindeki, Hz. Adem’in bedenine üflenmiş mücerred ruhu kastetmek içindir ve bu ruh bazı hadislerde nur olarak da anılmaktadır. Lugazdaki ruh kelimesi kanat kelimesine bağlanırsa “kanatsız bir ruh” terkihi ortaya çıkar, böylece ruh kelimesi ile nurun kastedildiği anlaşılır ya da ruhun ruhu mesabesinde olduğu için ruh kelimesinin tercih edildiği anlaşılır. Kanatsızlığı ise yine cismani uzuvların onun için gereksiz olmasındandır, o mücerred kuş, âleme manevi bir kanat açmıştır ki felekler o kanadın altında bir yumurta nispetinde küçücük kalmıştır. “Ömrünün bin-bin, yüz-yüz olması” ise sonsuzluğuna vurgudur. Mekânsızlık yuvası, imkân âlemi, mekân ve yaratılış sahasının dışında kalan sınırsızlık âlemi olan “âlem-i kudüstür”, buradan gelip mekân kafesine konması ise gönülleri mesken tutmasındandır.

Bu noktada ruh-nur meselesi üzerine “temhîd” başlığı ile bir açıklama getirilmiştir. Buna göre “vücûd-ı vâcib”, “nûr-ı mahz”dır; “vücûd-ı mümkün” ise o nurun gölgesidir. Yani yaratılışın gölgesi kainatın üzerindedir. Acayip olan şudur ki gölgeye, nurdan yakın bir şey yokken yine nura, gölgeden uzak başka bir şey yoktur. Varlığın nuru, mekânsızlık âleminde tecelli edip yokluğun karanlığına kapanmış gözlere ışığını salıp onları teselli edince gözler gizlendikleri yerden ortaya çıkıp yokluk gecesinden günbegün aydınlık gündüzüne adım atıp gölge, nurla bir olup yüce bir makama erişerek muradına nail olmuştur. Zira âlem dedikleri, o gözlerden ibarettir. Hakk’ın tecellisinin feyzi ve mutlak varlığın ışığıyla var olup gizlenmiş olduğu gayb âleminde çekilip, görünenler âleminde ortaya çıkmıştır ki varlık âleminin nizamı ile yokluğun bir araya gelmesiyle bakidir. Mutlak varlık, bu lugazda bir kuş

suretinde imkân ötesindeki yuvasından imkân âlemine inerek gölgesini salınca kainat bütünüyü onun manevi uzuvlarının birer gölgesi mesabesinde kalmış ve nuruna garkolmuştur. Mekân kafesine gelip konması ise mekân âlemine ışığının düşmesiyle gölgesinin ortaya çıkmasıdır, bu da kendi manevi makamının değişip dönüşmesidir. Bu âlem ne kadar büyük görünse de mekânsızlık âlemine nispetle küçük bir kafes, belki ondan dahi küçük bir tünektir ki can kuşu ondan kurtulmayı ister. Yahut burada kafesten murat topraktan yaratılmış bedendir. Öyle ise dünya içindeki beden, saflık âleminin kuşunun ışıklarının düştüğü yerde görünen gölgelerin karargâhı olmakla kafes içinde bir kafestir.

“Salim” olması hakikat, “selametten uzak olması” ise mecazdır, mecaz hakikatin köprüsü gibidir. Varlıkların her biri, mutlak varlığın bir ışığı ve o mekânsızlık şahbazını takip eden gölgesidir. Sureten parça parça görünmesi yönüyle selametten uzaktır ancak bu parçalanma hakikaten değil de mecazen gerçekleştiği için aslında salimdir.

“Her parçasının bir konağa konması” ise mutlak varlığın ışıklarının, yaratılmışlar sebebiyle parçalara ayrılmış gibi olması, böylece her parçanın bir varlığa bağlanması anlamına gelir. Bu hâl, güneşin ışıklarının kafesli pencereden eve düştüğünde parça parça görünürken pencere hizasından yükseldiğinde güneş ışıklarının bütünleşerek bir olmasına benzer. Yahut rüzgârın şiddetiyle coşan denizin dalgaları sahile vurunca dalgaların parça parça görünmesine benzer. Parça parça görünen dalgalar, rüzgâr dinip deniz sakinleşince denizle bütünleşerek görünmez olurlar. Bir başka deyişle, dünyanın güzelliğine aldanıp masivaya bağlanan biçare kalpler ve Allah’tan başkasının sevdasına düşen taş gönüllerin parça parça olup her parçasının bir surete ve nigara, her kırıntısının bir duvara yapışıp kalmasına benzer; sonunda bunlar da masivadan alakalarını kesip o tek sevgiliye, mutlak güzele vasıl olacaklardır. O parça parça olan gönül, kin ve kötülük gütmeden tek dil ve tek kalp olur, tek ve mutlak olan sevgiliyle bir olup parçaları birleşir, parçalanmışlığından eser kalmaz. Başka bir temsille bu hâl, kırılmış bir aynaya bakan kimsenin, aynanın her parçasında ayrı ayrı görünmesine benzer; aslen bir olan şey, sureten çok görünür ama ayna parçaları göz önünden gidince, o yansımalarda parça parça görünen suretler görünmez olur, birlik, bütünlük ortaya çıkar. İnsan soyu, hakikat âleminde bir aynadır ve Allah, o aynayı parça parça edip her birini bir diğerinden uzaklaştırmıştır ki mutlak güzelliğini her parçada, o parçaya münasip bir surette gösterir ve her surette kendi güzelliğini farklı bir yüzden seyredir.

“En büyük parçasının, kendi yuvasında kalmasından” kasıt ise şudur: Büyük parça, bütünün aslı manasına gelir; bu yönüyle asıl, şubenin ve şube de aslın parçasıdır. Burada, bütün varlıkların, ezelde mutlak varlıktan ayrılmış olduğu anlatılmaktadır. Bütün varlıklar kendisinden parça parça ayrılıp âleme düşerken mutlak varlık, kendi manevi makamında hiç değişmeden sabit kalır.

“Kıyamete kadar her parçasının parçalanmasının” manası ise mutlak varlığın, kıyamete kadar, yaratılmışların üzerine ışığını saldıkça, tecelliler ve görüntüler dallanıp

budaklandıkça, varlığın ışığının da parça parça görünmesidir. Kıyamette dahi parçalanacak olması da bu sebeptedir, hatta ahirette geçmiş ve gelecek olmayıp bütün zaman, andan ibaret olduğu yani zamanın geçişi, ilerleyişi söz konusu olmadığı sonsuzlukta bu parçalanma daha fazla ve daha hızlı gerçekleşir.

Üçüncü lugaz bu şekilde şerhedildikten sonra “tenbîh” başlığı altında, bu lugazdan ve şerhinden alınması gereken hisseye değinilir. Buna göre, mutlak varlığın bir parçası olarak ruhlar, farklı bedenlere dağıtılarak kısım kısım dünyaya inmişlerdir, yani cisimden ve suretten ari bir hâlde mekânsızlık âleminde iken dünya ve beden kafesine düşmüşlerdir. Daha sonra, bu dünya üzerine düşen mutlak varlığın gölgelerinin peşine düşüp aslı unutmuşlardır. Ruh, beden kafesinden kurtulmalı, gölge peşinde koşmayı bırakıp aslına ulaşmaya çalışmalıdır. Tembihin akabinde müellife ait otuz sekiz beyitlik bir mesnevi gelir. Bu mesnevi, lugazın manzum bir şerhi görünümündedir. Mesneviyi, yine müellife ait bir gazel takip eder, gazel de lugazda murat edilen manayı işlemektedir.

İkinci bölümün ilk lugazının şerhi bu iki manzumeyle sona erdikten sonra ikinci lugaza geçilir. Bu lugaz manzumdur, “nazm” nazım biçimiyle yazılmış dört beyitten ibarettir, nesre çevirisi şu şekildedir:

Âlem ve insanlar onlardan habersizken baştan başa [dünyayı] gezen o iki şey nedir?

Onlardan biri mutluluk, diğeri kaygıdır; cahiller [bu hâli] anlamaz, arif olan anlar.

Varlıklarından bir işaret yoktur, [ancak] insanlara ulaşınca var olurlar.

İyi bak, [onlar] insanların elinde dört olurlar, ikisi görünür, ikisi görünmez.

Manzumeden sonra doğrudan şerhe geçilir. Buna göre lugazda sorulan iki şeyden biri mutlulukla ima edilen hayattır, diğeri de kaygı karşılığındaki ölümdür. Bir başka tevcihle bu iki şey, mutluluğa karşılık imandır, kaygıya karşılık ise küfüdür ya da aynı sıra ile zenginlik-fakirlik, iyi amel-kötü amel olarak düşünülebilir. Bu soyut kavramların, varlıklarının bir işareti yoktur çünkü görünmezler ve maddî olarak bilinemezler. Varlıkları, ancak insanlara geldiklerinde belli olur. İnsanların elinde dört olup ikisinin görünmesi ve ikisinin görünmemesi ile kastedilen de hayat ile ölümün kavram olarak soyutluğu sebebiyle görünmemesi ancak bunların uğradığı insanların diri ve ölü olarak görünmesidir. Aynı durum yukarıda sayılan diğer soyutluklar ve bunlarla vasıflanan insanların hâli için geçerlidir. Son lugazın şerhinden sonra önceki ile aynı tarzda, mesnevi biçiminde on dört beyitlik manzum bir şerh gelir. Elimizdeki nüshada bu mesneviden sonra bir satır boşluk görünmektedir, boşluğu takiben elli yedi beyitlik bir başka mesnevi yer almaktadır. Manzum bir arzuhal görünümdeki bu mesnevi, padişahın övgüsüyle başlar. Övgüden sonra Rızâyî, eserinin kabul buyurulması temennisini içeren bir girizgâh ile asıl mesele olan memleketine dönme isteğini dile getirir. Gurbetteki yalnızlığından, yoksulluğundan bahsederek padişahın, memleketine dönebilmesi için yardım istemektedir. Rızâyî, gurbetteki hâlini

anlatan bu kısmı, yukarıda şerh ettiği lugazlara konu olan teşbih ve istiarelerle süslemiştir. O da tıpkı yuvasından ayrı düşüp gurbet kafesine kapatılmış bir kuş gibidir. Arzusunu gerçekleştirmek için Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olan padişahın yardımını beklemektedir. Bedeni bulunduğu yerde iken ruhunun, memleketinde kaldığını, ruhu bedenine kavuşmadan çok daha önce gam derdinin kendisini öldürdüğünü, daha ana rahmine düşmeden bu tasa ile kardeş olduğunu, aklının, fikrinin parça parça olup birbirinden ayrıldığını, bu sebeple bir an dahi mutlu olamadığını, kaygıdan bir lahza da olsa kurtulamadığını söyleyip padişaha dua ederek manzumeyi ve risaleyi sonlandırır.

Rızâyî, ele aldığı lugazların şeran sakıncalı görülme ihtimalini ortadan kaldırmak amacıyla yazdığı bu şerhleri ayet ve hadislere dayandırarak yapılandırmıştır. Nûr, Âl-i İmrân, Fâtır, Enâm, Rad, İsrâ, Hicr, Furkan, Araf, Haşr, Maide, Bakara, Fecr, Hûd surelerinde geçen ayetleri iktibas etmiş, yirminin üzerinde hadis rivayetini alıntılamaştır. Ayet ve hadislerin yanı sıra İsmail Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân* adlı tefsiri, Kemâl Paşazâde'nin *Heykel Risalesi*, *Vücûd Risâlesi*, Cürçânî'nin *Ta'rîfât* adlı İslâmî ilimler sözlüğü, İmâm-ı Rabbânî'nin *Mektûbât* adıyla derlenen mektupları bu eserin kaynakları arasındadır.

Risalede yeri geldikçe manzum parçalar da tanık gösterilmiştir. Dil itibarıyla Türkçe ve Farsça manzumeler ağırlıkta olup farklı nazım biçimlerinden alıntılar dikkat çekmektedir. Rızâyî, Usûlî'nin *Yenice Şehrengîzi*'nden (26 b.), Hamdullâh Hamdî'nin *Yûsuf u Zeliâhâ*'sından (9 b.) Mevlânâ'nın *Mesnevî-i Ma'nevî*'sinden (11 b.), Yazıcıoğlu Mehmed'in *Muhammediyye*'sinden (4 b.), Nesîmî'nin *Dîvân*'ından (1 b.), Mesîhî'nin *Edirne Şehrengîzi*'nden (1 b.) Taşlıcalı Yahyâ'nın *Şâh u Gedâ*'sından (1 b.) mesnevi nazım biçimiyle yazılmış parçaları eserine almıştır. Farsçadan ise Mevlânâ'nın *Mesnevî-i Ma'nevî*'sinden (11 b.), Sa'dî'nin *Gülüştân*'ından (2 b.), Şeyh Bahâyî'nin *Nân u Penîr*'inden (2 b.), Şebüsterî'nin *Gülşen-i Râz*'ından (1 b.), Hüseyin-i Harezmî'nin *Yanbu'ül-Esrâr fî Nesâyih'ül-Ebrâr*'ından (1 b.) alıntılar yapmıştır. Türkçeden Hayâlî'nin bir gazelinin tamamını, Necâtî'nin bir kıtasını, Farsçadan Necmeddîn-i Râzî'nin *Mirsadü'l-İbâd*'ında yer alan bir rubai ile Fahrüddîn-i Irâkî'ye ve Kemâl Paşazâde'ye ait iki rubaiyi ve İbn-i Yemîn-i Feryûmedî'ye ait bir kıtayı alıntılamaştır. Bunların yanı sıra çok sayıda beyit örneğine de yer vermiştir. Hayâlî (4), Necâtî (2), Usûlî (2), Bâyezîd-i Rûmî, Livâyî'ye ait Türkçe beyitler, Hâfız-ı Şîrâzî (8), Mollâ Câmî (3), Mevlânâ (2), Enverî (2), Hümâm-ı Tebrizî (2), Selmân-ı Sâvecî, Şems-i Magribî, Kemâl Paşazâde gibi şairlere ait Farsça beyitler ile yine Mevlânâ'ya ait bir mısra ile Nablusî'ye ait Arapça bir beyit metindeki açıklamalara örnek gösterilmek üzere alıntılanmıştır. Metinde alıntılanan manzumelerin çoğunda kaynak belirtilmemiştir, bu çalışmada söz konusu manzumelerin çoğu tespit edilmekle beraber birkaçının kaynağına erişilememiştir. Rızâyî, metinde kendi şiirlerine “li-muharririhî” vurgusuyla yer vermiştir ancak bölüm sonlarında yer alan ve yine kendisine ait olması gereken mesnevilerden önce bunu belirtmemiştir. Şarihe ait mesneviler toplamda 113 beyit tutmaktadır. Ayrıca Rızâyî, risalesinde kendine ait Türkçe 1 gazel ile 5 beyte ve 1 Farsça beyte yer vermiştir.

Esasen mensur biçimde yazılmış olup, ayet ve hadislerle desteklenmiş ve manzum parçalarla örneklenmiş bu eserin yazımında izlenen usul incelendiğinde Rızâyî'nin, açıklama yönü ağır basan bir şerh yaptığı söylenebilir.⁹ Öncelikle şerh edeceği lugazı sunmuş ve lugazın cevabını vermiş, bu cevabın, lugazda ifade edilen unsurlar ile alakasını ise ayet ve hadislerden, ilmî kaynaklardan dayanaklar getirerek açıklamaya çalışmıştır. Manzum parçaları ise yaptığı açıklamalara paralel kullanım örnekleri olarak alıntılanmıştır. Şerhin anlaşılabilmesi için gereken ek bilgi özelliğindeki kısımları iki yerde “temhîd” başlığı belirtmiştir. İkinci bölümün ilk lugazının şerhinden sonra “tenbîh” başlığı ile bu lugaz ve şerhinden alınması gereken hisseye dair, metnin diğer kısımlarına göre sanat yönü ağır basan bir kısım gelmektedir. Söz konusu kısımların bu başlıklar ile şerh gövdesinden ayrılması, şarihin odağına dair bir göstergedir.

Sonuç

Klasik Türk edebiyatının görece kenarda kalmış bir edebî türü olan lugaz, genellikle eğlencelik bir uğraş sayılmış, bu özelliği sebebiyle halk içinde rağbet görmüştür. Lugaz metinleri incelendiğinde bunların, sözlü kültüre daha yakın ürünler olduğu söylenebilir; ancak, makalede incelenen risalede şerh edilen örnekler gibi dinî, tasavvufî, hikemî manalar içeren ve çözümünü ilmî birikim gerektiren lugazlar da bulunmaktadır. Literatürde diğer türlere nazaran çok fazla yer tutmayan lugaz şerhleri tasnif edildiğinde, bu türdeki şerhlerin çoğunun bu örnektekiler gibi derinlikli lugazları açıklamak üzere yapıldığı görülmektedir.

Rızâyî, halk arasında bilinen dört lugazın yanlış anlaşılmalara sebebiyet verebileceği kaygısıyla, bunları ayet ve hadislerden, ilmî kaynaklardan dayanaklar getirerek açıklamaya çalışmıştır. Bu amaçla meydana getirdiği dört şerhi, bir risale içerisinde toplamıştır. Şeri mesnetlerin yanı sıra açıklamalarına Türk ve Fars şairlerinin meşhur şiirlerinden tanıklar getirmiş, risalesinin iki bölümünü de lugaz çözümlerini özetleyen manzumelerle sona erdirmiştir. Bütün bu özellikleri dikkate alındığında Rızâyî'nin risalesi, farklı edebî türleri bir araya getiren metinlerarası özellikler göstermektedir. Özellikle Usûlî ve Mesîhî'nin şehrengizlerinden alıntılı olduğu parçaları kendi metnin bağlamına göre yeniden düzenlemesi klasik Türk edebiyatında ortak söz varlığı ve meşhur eserlerin alımlanma biçimlerine dair özgün bir örnektir. Metnin bir başka ilginç özelliği ise ikinci bölümün sonunda yer alan arzuhal türündeki mesnevidir. Rızâyî, bu manzumede sıra hasretinden ve gurbetin zorluklarından dem vurarak memleketine dönme isteğini bildirir ve bu konuda padişahın yardımını ister. Bu mesnevinin ilginç tarafı ise risalede konu edilen lugazlar ile şerhlerinin temsili unsurlarıyla, mecaz ve benzetmeleriyle süslenmiş olmasıdır.

Özetle, Rızâyî'nin lugaz şerhlerini içeren risalesi, klasik Türk edebiyatında kendi türüne dair az sayıdaki örneklerden biridir. Müstakil bir başlığı bulunmayan ve içeriğinde esere ve şarihine dair bir işarete rastlanmayan bu metin, alıntılı olduğu kaynaklara ve şiir örneklerine

⁹ Bu şerh usulü hakkında bkz. (Yazar, 2011, s. 62).

bakılırsa XVI. yüzyılda kaleme alınmış olmalıdır. Kaynakları, mesnetleri ve tanıklarının genişliği itibarıyla emsalleri arasında dikkat çeken Rızâyî'nin lugaz şerhleri, kendi türü içindeki nadirliğinin yanı sıra klasik Türk edebiyatında bağlamsallık, metinlerarasılık ve türlerarasılık çalışmaları için de önemli veriler sunmaktadır.

Kaynaklar | References

- Abdulganî en-Nablusi (1854). *Divânu'l-hakâik ve mecmû'u'r-rekâik*. Kahire.
- Abdülazîz b. İbrâhim b. Abdurrahmân Et-Tûnisi Seâlibi (2014). *el-Cevâhirü'l-hisan fî tefsîri'l-Kur'ân*. (Ebu Muhammed Gumari İdrisi Hüseyini, Thk.). Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Abdullâh b. Hicâzî eş-Şerekavî (2008). *Şerhu virdi's-Settâr ve şerhü'l-esmaü'l-hüsna*. Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Aclûnî (2019). *Keşfü'l-hafâ*. (Mustafa Genç, Çev.). Beka Yayınları.
- Akay, S. (2022). Arap edebiyatında lugaz sanatı ve literatüründen ilginç örnekler. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [ESTAD] Prof. Dr. Abdülkerim Abdulkadiroğlu Armağanı*, 5(3), ss. 1536-1553
- Akman, E. (2024). *Fusûl-i âşıkân / Kastamonulu İshak-zâde Hasan Fevzî*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Aliyü'l-Karî (2015). *el-Masnû'* (Abdulfettah Ebu Gudde, Thk. Halil İbrahim Kutlay, Çev.). İnkılâb Yayınları.
- Altunmeral, M. (2019). Ceride-i Süfiyedeki Süfiyâne lugazlar ve manzûm cevapları. Aça, M. (Ed.), *Uluslararası Toplum ve Kültür Araştırmaları Sempozyumu (3-5 Ekim 2019 Balıkesir/Edremit) Tam Metin Bildiriler Kitabı* içinde (304-319). Toplum ve Kültür Araştırmaları Derneği (TOKÜAD) Yayınları.
- Arslan, M. U. (2020). İsmail Hakkı Bursevî'nin lugaz şerhleri. *Hikmet - Akademik Edebiyat Dergisi* 13, 259-290.
- Ayan, H. (2014). *Nesîmî divânı*. TDK Yayınları.
- Bardahî (t.y.). *Kitâb-ı câmi'ü'l-envâ'i'l-edebî'l-fârisî*, Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Lügat Koleksiyonu 39, s. 219b-226b.
- Bilgegil, K. (1980). *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl Cu'fî (1987). *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*. (Mehmed Sofuoğlu, Çev.). Ötüken Neşriyat.
- Câmî, Nureddîn Abdurrahmân (1378). *Divân-ı Câmî*, C. I (*Fâtihatü'l-Şebâb*) (Ala Han Afsahrad, Tsh.). Defter-i Neşr-i Mirâz-ı Mektûb.
- Çavuşoğlu, M., Tanyeri M. A. (2023). *Hayretî Divânı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Çetres, R. (2019). Birgivi'nin Kelime-i Tevhîde dair lugazı ve üzerine yazılan şerhler. *Balıkesirli Bir İslam Âlimi: İmam Birgivi. Birgivi Sempozyumu*, sempozyum kitabı içinde (C. III, s. 495-507). Balıkesir Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Durkaya, H. (2021). Klasik Türk edebiyatında lugaz ve lugaz kelimesinin divan şiirinde kullanımı. *Littera Turca, Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* 7(4), 1155-1178.
- Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî (2014). *Sünen-i Nesai tercemesi*. (Abdullah Parlıyan, Çev.). Konya Kitapçılık.

- Enverî (1376). *Divân*. (Perviz Babâyî, Tsh.). Müessesesi-i İntişârât-ı Nigah.
- Erkan, A. (1997). Ali İbn Muhammed es-Seyyîd eş-Şerîf Cürçânî - *Arapça-Türkçe terimler sözlüğü Kitâbü't-ta'rifât*. Bahar Yayınları.
- Fahrüddîn-i Irakî (1363). *Divân*. (M. Derviş, Haz.). Sâzemân-ı İntişârât-i Câvidân.
- Gür, N. (2016). Osmanlı kültürünün bir zihin haritası: Şerh-i lugaz-ı Râgîb. *Journal of Turkish Studies (Symposium in Honor of Prof. Dr. Günay Kut, Transcribing Manuscripts Into Critical Analysis)*, 5, 57-82.
- Güven, M. S. (2022). İbn Kemâl'in vücûd risâlesi'nin Ali Nihad Tarlan tarafından yapılan Osmanlıca tercüme eşliğinde incelenmesi. *Eskiye* 46, 169-220.
- Harmancı, E., Tanrıbuyurdu, G. (2023). Taşlıcalı Yahyâ - *Şâh u Gedâ*. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Hümâm-ı Tebrizî (1351). *Divân*. (Reşid Eyvezi, Tsh.). İntişârât-i Müessesesi-i Târîh ve Ferheng-i İran.
- Hüseyin Harezmî (1384). *Yanbu'ül-esrâr fî nesâyih'ül-ebrâr*. Encümen-i Âsar ve Mefâhir-i Ferhengî.
- İbn Acîbe el-Hasenî (2011). *Bahrü'l-medîd*. (Dilaver Selvi, Çev.). Semerkand Yayınları.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (2018). *Sünen-i İbni Mâce*. (Haydar Hatipoğlu, Çev.). Kahraman Yayınları.
- İbn Yemîn-i Feryûmedî (1344). *Divân*. (Hüseyinali Bastanirad, Haz.). İntişârât-ı Kitâbhâne-i Sanâyî.
- İmâm Ahmed b. Hanbel (2003). *el-Müsned, el-Fethü'r-Rabbânî tertîbî*. (Rıfat Oral ve Süleyman Sarı, Çev.) Ensar Yayıncılık.
- İmâm-ı Büsîrî (2017). *Kaside-i Bürde ve şerhi* (Ebubekir Subaşı, Haz.). Çelik Yayınevi.
- İmâm-ı Rabbânî Ahmed-i Fârûkî Serhendî (2017). *Mektûbât tercemesi*. (Hüseyin Hilmi Işık, Çev.). Hakikat Kitabevi.
- İsen, M. (2020). *Usûlî divanı*. Yazma Eserler Kurumu.
- İsmail Hakkı Bursevî (2013). *Ruhü'l-beyân*. C. VI. (Ömer Çelik ve Cafer Durmuş, Çev.). Erkam Yayınları.
- Kaçar, M. (2012). *Hadikatü'l-Fünûn*. Okur Kitaplığı.
- Kaçar, M. vd. (2020). *Tercüme-i hizânetü'l-edeb, İzahlı ve örnekli belagat terimleri sözlüğü*. Yazma Eserler Kurumu Yayınları.
- Kaçar, I. (2023). Şiir fenni hakkında Çağatay Türkçesiyle yazılmış bir eser: Ahmed b. Hudaydâd Tarâzî'nin Fünûn'ül-belâga'sı. *Yekta Saraç Armağanı* kitabı içinde (177-190). DBY Yayınları.
- Karataş A. (2013). *16. asır Türk edebiyatının Rızai mahlaslı şairleri*. Marmara İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Kemâl Paşazâde (1316). *Resâil-i İbn Kemâl*. (nşr. Ahmed Cevdet). İkdâm Matbaası.
- Keleş, H. (2008). Selahaddin-i Uşşakî ve Türkçe tasavvufî şiir şerhleri [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.

- Kılıç, F. (2010). *Âşık Çelebi - Meşâ'irü's-şu'arâ*. İstanbul Araştırmaları Enstitüsü.
- Konuk, A. A. (2004). *Mesnevî-i şerîf şerhi*. (Selçuk Eraydın, Mustafa Tahralı, Haz.). Kitabevi Yayınları.
- Konuk, A. A. (2005). *Füsûsu'l-hikem tercüme ve şerhi*. M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Macit, M. (2009). *Kırklar divanı-Divân şîri üzerine incelemeler*. Kapı Yay.
- Mevlâna Celâleddin er-Rûmî (2018). *Mesnevî*. (Veled Çelebi İzbudak, Çev.). Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Mevlâna Celâleddin-i Rûmî (1378). *Külliyat-i Şems (Divân-ı Kebîr)*. (Bedi'ü'z-zamân Fûrûzanfer, Tsh.). İntişârât-ı Emîr Kebîr.
- Mevlâna Celâleddin-i Rûmî (1898). *Selected poems from the Diwan-ı Shamsi Tabriz*. (Reynold A. Nicholson, Çev.) Cambridge at the University Press.
- Muhammed Nasîrüddin el-Elbânî (1985). *İrvâ'ül-galil fî tahrîci ehâdisi menâri's-sebil*. (Muhammed Zühayr Şaviş, Thk.). el-Mektebül-İslâmî.
- Muhammed Şîrin Şems-i Magribî (1993). *Divân*. (Leonard Lewisohn, tsh.). SOAS.
- Müslim b. Haccâc (1970). *Sahîh-i Müslim ve tercemesi*. (Mehmed Sofuoğlu, Çev.). İrfan Yayınları.
- Müşerrefüddin Müslîh b. Abdullâh b. Müşerref Sa'dî Şîrâzî (1325). *Gülistân-ı Sa'dî*. (Muhammed Ali Furûgî, Tsh.). Çaphâne-i Burohim.
- Müşerrefüddin Müslîh b. Abdullâh b. Müşerref Sa'dî Şîrâzî (1344). *Gülistân*. (Muhammed Hâzelî, Şrh.). İntişârât-ı Ahmad-ı İlmî.
- Necmeddin Râzî (1383). *Mîrsâdü'l-ibâd*. (Muhammed Emin Riyahi, Haz.). İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî.
- Nevevî (2016). *Riyâzü's-sâlihîn*. (M. Yaşar Kandemir, İsmail Lütfü Çakan, Raşit Küçük, Çev.). Erkam Yayınları.
- Nureddin Ebül-Hasan Ali b. Sultân Muhammed Ali El-Kâri (2018). *El-esrârül-merfu'a fî'l-ahbâril-mevdu'a*. (Muhammed b. Lütfi Sabbag, Thk.) Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Okur, H. (2016). Fıkhta bir anlatım yöntemi olarak lugaz. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9, 1904-1914.
- Olgun, T. (1963). *Mesnevî şerhi*. Ahmed Said Matbaası.
- Özkat, M. (2020). Sultan III.Murad'ın lugazları ve bu Lugazlara yazılan cevaplar. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 43, 209-288.
- Saberî, R. (1995). *Poems of Hafez*. University Press of America.
- Samancı, M.(2023). Heykel-i insân: Kemâl Paşa-Zâde'nin risâle fî şahsi'l-insân adlı eserinin Osmanlı Türkçesi ile genişletilmiş bir tercümesi. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [Journal Of Old Turkish Literature Researches]*, 6(2), ss. 395-433.
- Sehâvî (1987). *el-Mağâşidü'l-hasene*. (Abdullah Muhammed Sıddîk, Nşr.). Darü'l-Kitabü'l-Arabî.
- Selmân-ı Sâvecî (1371). *Divân*. (Abulkâsım Hâlet, Haz.). Silsile Neşriyat-ı Mâ.

- Sevgi, A. (2008). Ahmed-i Bardahî'nin Türkçe ve Farsça manzum aruz risalesi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (19), 37-55.
- Seyhan, K. (2002). Livâyî dîvânı (metin-inceleme). [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Şafak, Y. (1991). Sürurî'nin Bahrül'l-mearifî ve Enisül'uşşak ile mukayesesî [Yayımlanmamış doktora tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Şeyh Mahmud-i Şebüsterî (1368). *Gülşen-i Râz*. (Samed Muvahhed, Haz.). Kitâbhâne-i Tahûrî.
- Şeyh Bahâyî. *Nân u Penîr*. Ganjoor. <https://ganjoor.net/bahae/nan-paneer/sh10>
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. (1995) *el-Mu'cemü'l-evsat*. (Târik b. İvazullah – Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Hüseynî, Nşr.). Dârü'l-Haremeyn.
- Koç, M., Tanrıverdi, E. (2013). *Mütercim Âsım – Kâmusu'l-muhît*. YEK Yay.
- Tarlan, A. N. (1945). *Hayâlî Beg dîvânı*. Bürhaneddin Erenler Matbaası.
- Tarlan, A. N. (1997). *Necâtî Bey dîvânı*. MEB Basımevi.
- Taşköprizâde Kemâleddîn (1313). *Mevzû'atü'l-'ulûm*. İkdâm Matbaası.
- Tıgılı, F. (2025). Ceride-i sûfiyye mecmuasındaki külâh-ı mevlevî redifli şiirler. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 9(1), 202-231.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Serve es-Sülem (2004). *Sünen-i Tirmizî*. (Abdullah Parlıyan, Çev.). Konya Kitapçılık.
- Ülken, F. (2016). İsmâîl-i Ankaravî'nin Miftâhü'l-belâga ve Mısbâhü'l-fesâha'sındaki ıstılahlar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), ss. 467- 477
- Üstün, C. (2014). Hamdullah Hamdî'nin Yûsuf u Zeliâh mesnevisi (gramer-metin-dizin). [Yayımlanmamış doktora tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Yazar, S. (2011). Anadolu sahası klâsik Türk edebiyatında tercüme ve şerh geleneği. [Yayımlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Yazıcı, M. Y. (2017). III. Murâd'ın lugazına Hakikî'nin verdiği cevaplar: Ma'rifet-nâme. *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 4(8), 142-181.
- Yıldız, A. (2018). Osmanlı edebî metinlerinden hareketle, tasavvuf nazariyesinin temelini oluşturan bir hadisten mitoslara uzanan bir yolculuk: 'Tanrı, insanı kendi sûretinde yarattı?'. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 20(20), 333-344.
- Yılmaz, K. (2020). 1556 tarihli Muhammediyye, inceleme, metin, dizin. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi.
- Yılmaz, O. (2007). Klâsik şerh edebiyatı literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*(9), 271-304.

Ek: Rızâyî'nin Lugaz Şerhlerinin Transkripsiyonlu Çevirisi¹⁰

الحمد لله العلي العظيم. والصلاة على نبيه محمد شفيع مطاع كريم. وعلى و اصحابه الذين كانوا على الشرع القويم [1b] والتهج المستقيم¹¹. Ve ba'dehu bu risâlenüñ tahrîrine sebeb-i hâdiş ve bu maḳalenüñ taştîrine müceb ü bâ'îş oldur ki ḥâlâ elsine-i enâmda ve efvâh-ı havâş u 'avâmda ba'zı luğaz mütedâvil olup sū-be-sū güft ü gūsiyla mecâlis ü maḥâfil pür olmış ve şîṭ ü şadâsiyla şehir ü il ṭolmış. Ba'zı kimesneler zâhiren şer'-i şerîfe muḥâlif yirleri olmasın zann idüp mefhûm u maẓmûnin ḥilâfına almış, ol ecilden cevâbında maḳâm-ı teredüdde ḳalmış. Öyle olsa bu faḳîr diledim ki¹² بقدر الطاقه حمل المؤمن على الصلّاح maẓmûnınca ḥâtır-ı fâtıra fâyiḥ u lâyiḥ olan me'ânîyi ki şer'-i şerîfe muvâfiḳ ve Kurân u ḥadîşe muṭâbîḳ ola 'inâyet-i Rabbâniyye ve hidâyet-i Subḥâniyye ile beyân u 'ayân eyleyem ki şükûk u żunûn def' olup reyb ü iştibâh ref' ola inşâ'allâh. Ve bu luğazdan murâd neydügin bilmege havâşş u 'avâmdan herkes müterâḳḳıb u müteraşşid ve cân u cenândan müteveccih olduğı cihetden şanâyi'-i inşâ ve zeyn-i elfâz u ma'nâ ḳaşd olunmayup herkes âsân vechle fehmi [2a] itsün diyü mehmâ emken Türkîce olması ma'ḳûl görüldi. Egerçi 'avâm fehmi itmeyicek 'Arabîden ba'zı kelimât ve Fârisîden ba'zı ebyât îrâd olınmışdır lakin maḥalle münâsib olup istişhâd içün zarûrî lâzım gelmegin irtikâb olınmışdır. Ol luğaz bunlardur ki zikr olunur. **Luğaz-ı evvel:** Od yanmadın, çig bişmedin, cân bedene ḳarışmadın, ana rahmine düşmedin, toğmadın ölen kimdür. **Luğaz-ı şânî:** Ol ne maḥlûḳdur ki bî-cândur, ḥalḳ olalı bir kerre söyledi. İsmi mevcûd, resmi ma'dûmdur. Eger diyivirsem bilmezsin, diyivirmezssem bilürsin. Fâtih-i bi-ğayr-ı meftûḥdur, meftûḥ-ı bi-ğayr-ı fâtihdür. Lâ-mekândur, mekânı vardır; bî-nişândur, nişânı vardır. İn ü ândan fâriğdür ammâ İn ü ânı vardır. Bu luğazlerüñ evveli ba'zı nüshada bu vechle yazılmış ki: Ol ne maḥlûḳdur ki cânı vardır çünki nüshada ihtilâf vâḳi' oldı ve şaḥîḥ nüsha ḳanḳısı idüğü ma'lûm olmadı. Pes bu faḳîre bu ḥâtıra oldı ki şaḥîḥ nüsha böyle ola: Ol ne maḥlûḳdur ki bî-cândur, cânı vardır. Nitekim lâ-mekândur, mekânı vardır; bî-nişândur, nişânı vardır, 'ibâretleri vâḳi' olmuşdur. Nihâyetî ḳalem-i nâsiḥden sehv vâḳi' olup her nüshada birer 'ibâreti yazılmayup birer 'ibâreti yazılmış ola. Pes iki 'ibâret daḥi olmak üzere şerḥ ü beyân olındı ki nüsha her ḳanḳısı olursa yine cevâb ḳıḳa bi-'avnillâhi te'âlâ. **Temhîd:** Merḥûm u mağfûr Kemâl Paşazâde rahmetullâhi 'aleyh *Heykel Risâlesi*'nde dimişdür ki:

¹⁰ Risâlenin, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Koleksiyonu'nda bulunan yazma nüshasına bu bağlantıdan erişilebilir: <https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/TY/nekty06779.pdf>. Metinde yer alan Farsça şiirlerin çevirisinde ve kaynaklarının tespitindeki yardımları için Sidika Jazebi'ye teşekkür ederim.

¹¹ "Hamd, yüce ve her şeye kadir olan Allah'a mahsustur. Şefaatçi, itaat edilen, cömert Peygamberi Hz. Muhammed'e salat ve şeriat ile doğru yol üzerinde olan ashabına selam olsun."

¹² "Mümin, elinden geldiği kadar hayırlı işler yapmaya çalışmalıdır."

اعلم أنّ الشخص الانسانيّ بظاهره الكثيف جسد ظلماني ناقص كمال تام ذابل و بباطنه اللطيف جسم نوراني سار في الهيكل المحسوس سريان الماء في الورد و النّار في الفحم كامل [غير] قابل للزوال حامل بصفات الكمال من العقل و الفهم و بسرّه الشريف لطف ربّاني كلّ في وصفه اللسان ليس قرية و راء عبادان¹³

[2b] bundan ma'lûm oldu ki insânun zâhiri var imiş ki kâlibî mertebesidür ve bâtını var imiş ki rûhî mertebesidür ve sırrı var imiş ki vaşfında küllü'l-lisân dinmiş. Pes ba'îd degüldür ki bu iki luğazdan murâd, birisiyle insânın zâhiri su'âl olma ki kâlibidür. Ve birisiyle bâtınından su'âl ola ki rûhî mertebesidür. Ve yâhod sırrından su'âl olunmuş ola ki likin kâlib-i insânun mebd'e'î hazret-i Âdem'ün 'aleyhi's-selâm kâlibi olduğu ecilden ola ve evşâfla vaşf olunup su'âl olunmuşdur. Ve evvelki luğazda ölmek vaşfını İrâd itdüğü aña işâretdür ki ölmek kâlibin hâlidür rûhuñ hâli degüldür. Pes insânun ölmesi kâlibi cihetindendür rûhu cihetinden degüldür. Nitekim dimişler; **beyt:**

Sînemüzden dir bunı eşbâha rûh-ı pākümüz

Kim bizüz hayy-i ebed yokdur ölümünden bākümüz¹⁴

Ve çün luğaz yanında maḥlûk vaşfı zıkr olındı, lâzım geldi ki insânun ḥaḳîkî rûhî mertebesinden beyân olunup zıkr olınan evşâf, şer'-i şerîfe taṭbîḳ olına. Zîrâ insânun sırrı maḥlûkdur, demek şer'an müşkildür. Zîrâ şer'an naşla şâbit olmuştur ki evvel maḥlûk olan rûhdur. Pes eger sırma maḥlûkdur dirsek rûh [3a] evvel maḥlûk olmamak lâzım gelür. Şol sebebden ki sırr-ı insânî rûhdan bir mertebe içre ve ilerüdür. Ve hîç sırma maḥlûk dinmek kimesneden işidilmemişdür ve maḥalli daḥı görilmemişdür. Pes eger sırma maḥlûk dinilür ise te'vîlle dinmek gerekdür. Ve ol sır didüğümüz cānib-i Ḥaḳ'dan bir sırr-ı ilâhîdür ki anı kimesne bilmez illallāhu te'ālā bilür. Pes imdi bu luğaz-ı mezkûrda su'âlden murâd rûh-ı insânî olursa maḥlûk 'ibâretinün te'vîle ihtiyacı yokdur ammâ eger murâd, sırr-ı insânî olursa te'vîli budur ki aña maḥlûk dindüğü, insāniyeti cihetinden ola; ya'nî insân ki maḥlûkdur anuñ sırrı olduğu mülâbese ile maḥlûk dinmiş ola. Pes münāsib olan budur ki insānı evvela rûhî mertebesinden beyân idüp zıkr olınan evşâfı anuñ üzerine icrâ idelüm ki murâd sır olduğu taḳdîrce aña daḥı evşâf olmağa ḳabil olup rûhuñ aḥvâli zımnında sırruñ aḥvâli daḥı beyân olına. **Meşnevî:**

گفتمش پوشیده خوشتر سیر یار
خود تو در ضمن حکایت گوش دار¹⁵

¹³ “Bil ki, insanın dış varlığı yoğun, yaşamdaki sırasıyla eksik, tam, ve zamanla düşüşe geçen bir cesettir. İç olarak ise saydam ve incedir; beş duyuyula algılanan bu cesede geçmiş olan nurani bir varlıktır. Bu tıpkı gül suyunun güle, ateşin kömüre geçmesi gibidir. Bu saydam ve ince varlık tamdır; artıp eksilmez. Akıl, anlayış, ve şerefli sırrı ile hoşluk kazanmıştır. İnsan tam olarak böyle bir varlıktır” (Kemâl Paşazâde, 1316, s. 97; Samancı, 2023, s. 43).

¹⁴ Bu beyit, Hayâlî Bey'in bir gazelindendir (Tarlan, 1945, s. 206).

¹⁵ “Ona dedim ki: Dostum, sırrının gizli kalması, daha hoştur. Ona vâkıf olmak için sen hikâyeye kulak ver ve manasına dikkat et.” Bu beyit Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî*'sindendir. (Olgun, C.I, s. 149)

خوشتَر آن باشد که سر دلبران
گفته آید در حدیث دیگران¹⁶

Geldik imdi evvelā evvelki luğazı beyān idelüm ki budur: Od yanmadın, çig bişmedin, cān bedene qarışmadın, ana rahmine düşmedin, toğmadın olan kimdür. Bundan murād hazret-i Ādem’dür, kālibi itibarıyla. Zīrā Haq şubhānehu ve te‘ālā hazret-i Ādem’ün kālībini hadīs-i kudsī,¹⁷ خَمَرْتُ طِبْنَةَ آدَمَ بِيَدِي أَرْبَعِينَ صَبَاحاً¹⁸ fehvasınca dest-i kudretle tahmīr ü taşvīr itdüğü ve ana [3b] rahmine düşmediği ve anadan toğmadığı ve henüz ol zamānda cān bedene qarışmadığı ve od yanmayup çig pişmediği zāhirdür. Zīrā Ādem’ün kālibi vücūda geldikde rūhla bile gelmişdür. Belki kālibi vücūda gelüp niçe müddet rūhsuz yatduktan sonra rūh gelmişdür. Sāyir maḥlūqāt gibi bedeni bir uğurdan vücūda gelmiş degüldür. Ve od yanup çig pişmek Ādem ‘aleyhisselām cennetden çıkup dünyāya geldükden sonra olmuşdur. Zīrā od yanmadın didüğü ya’nī dünyāda yanmadın dimekdür, muṭlaqa yanmadın ya’nī yaradılmadın demek degüldür. Çig pişmedin didüğü aña delālet ider. Zīrā od ile çig pişmek dünyānuñ hālidür, ‘ālem-i dünyādan gayrı ‘ālemde od ile çig pişmez. Ve toğmadın ölen kimdür didüğü, ya’nī anadan toğmadın vücūda gelüp ölen dimekdür; bu degüldür ki toğmadın ya’nī vücūda ve dünyāya gelmedin demek ola; zīrā bu mümtenī’dür. Ve bu daḥı degüldür ki ölmesi daḥı bu mezkūrātdan evvel ola belki hemān murād vücūda gelmesi bu mezkūrātdan evvel ola dimekdür, ölmesi evvel olmak murād degüldür. Nihāyet-i edāy ol vecihle itdüğü mağlata içündür. Geldik ikinci luğazı bu idi ki: Ol ne maḥlūqdur ki bī-cāndur, cānı vardır. Bundan murād ya budur ki rūḥ-ı insānī ola. Pes bu taqḍīrce zikr olınan evşāfuñ te’vīli budur ki rūḥdan murād şol cevherdür ki ol maḥlūq ki zuhūra gelmiş vücūd hil’atin egnine almışdur. Oldur ki aña dūrre-i beyzā ve rūḥ-ı a‘zam dirler ve hadīs-i kudsī, فَقُلْتُ لَهَا أَنَا مِنَ اللَّهِ، فَبَيَضْتُ قَبْضَةً مِنْ نُورٍ وَجْهِي كُنْ رُوحَ حَبِيبِي¹⁸ [4a] fehvasınca ve hadīs-i şerīf-i nebevī, أَنَا مِنَ اللَّهِ، فَبَيَضْتُ قَبْضَةً مِنْ نُورٍ وَجْهِي كُنْ رُوحَ حَبِيبِي¹⁹ muktezasınca aña rūḥ-ı Muḥammedī ve nūr-ı Muḥammedī ve ḥaḳīkat-i Muḥammediyye daḥı dirler ve qalem-i ‘ālā ve ‘aql-ı küll daḥı dirler. Zīrā bu üç dürlü hadīs-i şerīf ki resūlullāh şallāhu ‘aleyhi vesellem,²⁰ وَأَوَّلَ مَا خَلَقَ اللَّهُ رُوحِي ve bir rivāyetde نُورِي ve وَأَوَّلَ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْعَقْلَ ve وَأَوَّلَ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمَ bunların mābeyninde tevfiḳ ve biri birine taṭbīk bu vecihledür ki cümlesinden murādı, bir cevherdür. Ve bu daḥı ma‘lūm ola ki nefis ü qalb ü rūḥ u ‘aql didükleri İmām Gāzālī rivāyeti üzere bu dördü ḥaḳīkatde bir şey’dür ki cevher-i laṭīf-i Rabbānī ve nūrānī ve rūḥānīdür. Dört itibār ile dört ad virilmişdür. İnsāna ḥaḳīkat olup tekellūf ü muḥāṭab olan oldur. Bu degüldür ki insān ancak görinen kālīb ola nitekim

¹⁶ “O daha hoştur ki dilberlerin sırrı, başkalarının sözü içinde söylenmiş gelsin.” Bu beyit Mevlānā Celāleddin-i Rūmī’nin *Mesnevī*’sindendir (Konuk, 2004, C.I, s. 132).

¹⁷ “Adem’i yaratıp can vermezden evvel çamurunu kırk sabah yağurdum.” (Bursevī, 2013, C. VI, s. 20)

¹⁸ “Yüzümün nurundan bir avuç alıp ona dedim ki: “Habibimin ruhu ol.” Bu hadis, farklı rivayetlerle de aktarılmaktadır: “Allah’ın yarattığı ilk şey, senin Peygamber’inin nûrudur eyCabir!” (*Keşfü’l-Hafâ*/827).

¹⁹ “Ben Allah’tanım; mü’minler de bendendir” (*Keşfü’l-Hafâ*/619).

²⁰ “Allāh’ın ilk yarattığı şey ruhtur.” “Nurdur.” “Allāh’ın ilk yarattığı şey kalemdir.” “Allāh’ın ilk yarattığı şey akıldır.”

Seyyid Şerîf kuddise sırruhu *Ta'rifât*'ında rūh-ı a'zamıñ ta'rifinde demişdür ki: رُوحُ الْأَعْظَمِ الَّذِي هُوَ الرُّوحُ الْإِنْسَانِيّ مظهر الذاتِ الْإِلَهِيَّةِ مِنْ حَيْثُ رَبوبِيَّتِهَا، لِذَلِكَ لَا يُمْكِنُ أَنْ يَحُومَ حَوْلَهَا عَاسِمٌ، وَلَا يَرُومُ وَصْلَهَا رَائِمٌ، لَا يَعْلَمُ كُنْهَهَا إِلَّا اللَّهُ وَلَا يَنْالُ هَذِهِ الْبَغِيَّةَ سِوَاهُ، وَهُوَ الْعَقْلُ الْأَوَّلُ، وَالْحَقِيقَةُ الْمَحْمَدِيَّةُ، وَالنَّفْسُ الْوَاحِدَةُ، وَالْحَقِيقَةُ الْأَسْمَانِيَّةُ، وَهُوَ أَوَّلُ مَوْجُودٍ خَلَقَهُ اللَّهُ تَعَالَى عَلَى صُورَتِهِ، وَهُوَ الْخَلِيفَةُ الْأَكْبَرُ، وَهُوَ الْجَوْهَرُ النُّورَانِيّ، جَوْهَرِيَّتُهُ مَظْهَرُ الذَّاتِ، وَنُورَانِيَّتُهُ مَظْهَرُ عِلْمِهَا، وَيُسَمَّى بِاعْتِبَارِ الْجَوْهَرِيَّةِ نَفْسًا وَاحِدَةً، وَبِاعْتِبَارِ النُّورَانِيَّةِ عَقْلًا أَوَّلًا، وَكَمَا أَنَّ لَهُ فِي الْعَالَمِ الْكَبِيرِ مَظَاهِرَ وَأَسْمَاءَ مِنَ الْعَقْلِ الْأَوَّلِ، وَالْقَلَمِ الْأَعْلَى، وَالنُّورِ، [4b] وَالنَّفْسِ الْكَلْبِيَّةِ، وَاللُّوْحِ الْمَحْفُوظِ، وَغَيْرِ ذَلِكَ، لَهُ فِي الْعِلْمِ الصَّغِيرِ الْإِنْسَانِيّ مَظَاهِرَ وَأَسْمَاءَ بِحَسَبِ ظُهُورَاتِهِ وَمَرَاتِبِهِ فِي اصْطِلَاحِ أَهْلِ اللَّهِ وَغَيْرِهِمْ، وَهِيَ السِّرُّ وَالْخَفَاءُ Bundan ma'lûm oldu ki cümlesi bu cevherüñ esmâsı ve müzâhiridür. Pes geldük imdi bî-cân olması ne vechledür. Budur ki bu cevher ki didük hadd-i zâtında bir cevherdür, andan gayrı rûhla müsemma bir cevher dağı yokdur ki birisi birine cân ola. Pes ol rûh didüğümüz cevher bu ma'nâya bî-cândur ya'nî kendiden gayrı bir cânı yokdur; belki kendi 'ayn-ı cândur. Pes imdi eger şahîh nüshada hemân bî-cân 'ibâreti olup cânı vardır 'ibâreti yoğsa ma'nâ tamâm oldu. Eger 'ibâret dağı var ise pes cânı vardır didüğü ya budur ki nûrullâh ve sırrullâh ola ki fi'l-ḥaḳîḳa cânıñ cânı meşâbesindedür ki Nitekim ḳalibûñ ḳıyâmı rûhla olduğı gibi, rûhuñ dağı ḳıyâmı nûrullâh u sırrullâh ileldür. Ḳayyûm-ı 'âlem ü mümsik-i semâvât u arzûr: 23 اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ nitekim demişlerdür; **ḳıṭ'a**:

[fe'ilâtün / mef'â'ilün / fe'ilün]

Tâ ki itdi zühûr-ı nûr-ı vücûd

Oldı anuñla her zıyâ mevcûd

Gelmese 'âleme vücûd-ı zıyâ

Nûr olmazdı şâhîde meşhûd

Nûr olmasa zâhir olur mı hîç

Zıll-ı memdûd u ḳü'-i nâ-maḥdûd²⁵

²¹ “Bu, insani ruhtur, ilahi zatın mazharıdır. Hiç kimse onun çevresinde dolaşamaz, ona ulaşmak isteyen ulaşamaz. Onun aslını ve özünü Allah'tan başkası bilmez. O'ndan başkası bu emele nail olamaz. O, Akl-ı Evvel'dir Hakikat-ı Muhammediyye'dir, Nefs-i Vahid'dir. Hakikat-i Esmâiyye'dir. O, Allah'ın kendi sureti üzere yarattığı ilk varlıktır. O, en büyük halifedir, nurani cevherdir. Onun cevheriyyeti, Zat'ın mazharı ve onun nuraniyyeti de onun ilminin mazharıdır. O, cevheriyyet itibarıyla Nefs-i Vahide ve nuraniyyet itibarıyla Akl-ı Evvel diye adlandırılır. Nitekim onun için, büyük âlemde, Akl-ı Evvel, Kalem-i A'la, Nur, Nefs-i Külliyye, Levh-i Mahfûz ve daha başkaları gibi mazharlar ve isimler vardır ki, insani olan küçük âlemde de onun, ehlullah'ın ve başkalarının istilâhındaki mertebelerine ve zuhuratına göre mazharları ve isimleri vardır. Bunlar sırdır, gizlidir, ruh, kalb, kelime, gönül, yürek, göğüs, akıl ve nefstir” (Erkan, 1997, s. 112).

²² “Allah göklerin ve yerin nûrudur.” Nûr/35.

²³ “Allah; O'ndan başka asla ilâh yoktur; hayy ve kayyûmdur” Âl-i İmrân/2.

²⁴ “Gerçek şu ki Allah, koyduğu düzenden sapmamaları için gökleri ve yeri tutmaktadır.” Fâtır/41.

²⁵ Manzume kıta nazım biçimi ile yazılmamasına rağmen bu şekilde isimlendirilmiştir. Bu beyitler, Hamdullâh Hamdî'nin *Yûsufu Zeliḥâ* mesnevisindendir (Üstün, 2014, s. 232).

Belki ansuz bir şey'ün vücûdı yokdur. **Beyt:**

Çünkü ansuz vücûdı yok şey'ün
Ola mı aña zıdd u nedd[i] mişâl²⁶

Şöyle ki [5a] bir nefes nûrını ve sırrını bizden çeküp ala, rûhumuz ve kâlibümüz bî-tâb u tûvân ve bî-nûr u bî-cân olup kıla. **Beyt-i li-muḥarririhi:**

Eger ki nûrını benden çeküp ala bir dem
Kalem gibi düşüp ol dem yire kuru yı kılam

Rivâyetde gelmiştir ki ḥazret-i risâlet şallallâhu ‘aleyhi vesellem leyle-i Mî‘râc’da mele’-i ‘âlâya ‘urûc u semavâta vülûc itdükde cismini ve kâlbini ve nefsinin ve ‘aklını ve rûhını her birin bir yirde kıoyup ya‘nî bunlar resûlullâhdan münfek olmaḳ ma‘nâsına degül belki ḥazret-i Cibrîl, Sidretü’l-müntehâ’da kıalduğı gibi bunların dağı her biri bir yirde taşarrufda kıalup sırr-ı şerîfi, câzibe-i ‘ışık u maḥabbet râh-nümâlığıyla cânib-i ḥazrete kıurbiyyet bulmuştur.

Kalup ol Sidre kıadde görmedünse *kâbe kıavseyni*
Var ey Cibrîl-i ‘aklum dağı yabanda uçarsın sen²⁷

bundan ma‘lûm oldu ki insânın rûhından içeri sırrı var imiş ki cânının cânı meşâbesindedir. Bu terbiyyet üzere ki evvelâ kâlib ola ve kâlibde kıalb ve kıalbde rûh ve rûhdâ sırr ola. Nitekim dimişler; **beyt:**

Cânda sen dilde cân beden dile cân
Ey nihân-ı nihân-ı nâ-peydâ

Ey kemâl-i zühûr ile pinhân
Sen gönûlde gönûl seni cüyân²⁸

Pes cânın cânı ol nûr ve ol sırr ola ve yâḥod cânı vardur didüğü ol maḥbûb-ı ḥaḳîḳiden kinâyet ola celle zikrehi ki cânların cânıdır. Egerçi esmâ tevkîfiyye olduğı taḳdîrce bu ma‘nâ ıztırâbdan ḥâlî degüldür. Likin ıştırâhdâ kışı maḥbûbına ğâyet-i maḥabbetden ve cânından artuḳ ve yig sevdüğü cihetden cânının cânı demek ıştırâh olduğı ecilden maḥalle ğâyet mülâyemeti ve nihâyet mertebe [5b] münâsebeti vardur. Ve yâḥod cânı vardur didüğü ya‘nî derûnında maḥabbetullâh vardur demek ola ki fi’l-ḥaḳîḳa bir cânâda ki maḥabbetullâh

²⁶ Bu beyit, Hamdullâh Hamdî’nin *Yûsufu Zeliḥâ* mesnevisindendir (Üstün, 2014, s. 231).

²⁷ Bu beyit, Hayâlî Bey’in bir gazelindendir (Tarlân, 1945, s. 317).

²⁸ Bu beyitler, Hamdullâh Hamdî’nin *Yûsufu Zeliḥâ* mesnevisindendir (Üstün, 2014, s. 23).

olmaya ol cān, bī-cāndur; şöyle ki maḥabbetullāh [ola] cānı vardır; nitekim dimişlerdür; **meşnevî:**

Ten-i bī-‘ışk lāşe-i lā-şey
Cān ki bī-‘ışk ola olmaya ḥay
‘İşkdur bī-ḳarār iden feleki
Çāh-ı Bābil’de bend iden meleki²⁹

Halk olalı bir kerre söylemiş ya budur ki söylemek beyāndan kināyet ola. Pes bu taḳdīrce ol cevhere ki ḳalem-i ‘ālā daḥı dirler dimişdük, pes ḳalem olduğu cihetden bir kerre söylemişdür. Ya’nī cemī‘ maḥlūkātuñ cümle aḥvālin, olup olacaḡın levḥ-i maḥfūz üzere ki nefs-i külldür, yazup beyān itmişdür. Bir dürlü daḥı olmaḡ yokdur ki söz bir olur, iki olmaz, ³⁰ levḥ-i maḥfūzdan bir mertebe aşağıdadur, levḥ-i maḥfūza göre degüldür. Pes bir kerre söylediği bir bu ola ve yāḥod söylemek ḥaḳīḳat ola. Pes bu taḳdīrce ol cevher, rūḥ olduğu cihetden daḥı ḥaḳīḳat söylemek ile bir kerre söylemişdür ki rüz-ı eleste cenāb-ı Rabbü’l-‘erbābdan celle zikruhu *elestü bi rabbiküm* ḥiṭāb-ı müsteṭābı vārid olduğda *belā* diyü cevāb virmişdür. Pes cümle enbiyā ve evliyā-yı mü’minīn ol söz üzere gelüp ol söz üzere gitmişlerdür. Bir dürlü daḥı itmemişlerdür keferenüñ perde ve ḥicāb u ‘urūzüyla ol sözden döndükleri, ol [6a] sözün birr olmasına zarar virmez. Zīrā ḳiyāmetde iḳrārı muḳarrerdir ammā *çe fā’ide ba’de’l-ḥarābū’l-Başra*. İsmi mevcūd, resmi ma’dūmdur. İsmi mevcūd olduğu zāhirdür ammā resmi ma’dūm olduğu budur ki fi’l-ḥaḳīḳa ol cevherün bir resmle mersūm olması mutaṣavver ü ma’lūm degüldür zīrā resm, cism ü cismānīde olur. Cism ü cismānī olmayanda resm muḥāldür. Ammā bu rivāyet vardır ki her zī-rūḥuñ rūḥı ki ol rūḥ-ı a’zamuñ birer pertevیدür her birinüñ resmi ve şekli, kendi bedeninüñ resmi ve şekli üzeredir dimişler. Buña şāhiddür ki ‘ālem-i ḥābda ki ‘ālem-i mişāldür görinen bu beden-i keşif degüldür, āḥer nesnedür likin yine bu beden resmi üzeredir. Zīrā Ḥaḳ sübhānehu ve ta’ālā cismi nefse ve nefsi ḳalbe ve ḳalbi rūḥa ḥil’at virmişdür bu şüretün ya’nī cismün naḳşı niceyse anlaruñ daḥı naḳşı iledür dimişler. Nitekim *Muḥammediyye* şāḥibi dimişdür; **beyt:**

Ki şüret naḳşı niceyse bu nefs ü ḳalb ü ‘aḳl u rūḥ
Hemīn birbirine beñzer ta’ayyünde degül ırāḥ³²

²⁹ Bu beyitler, Hamdullāh Hamdī’nin Yūsuf u Zeliḥā mesnevisindendir (Üstün, 2014, s. 401).

³⁰ Rabbinin kelimesi (Kur’an) doğruluk ve adalet bakımından tamdır. Onun kelimelerini deḡiştirebilecek yoktur. O, ḥaḳıyla işitendir, ḥaḳıyla bilendir. Enam/165; Allah kalemi yaratınca ona kıyamete kadar vuku bulacak olan her şeyi yazmasını emretmiş, o da yazmış ve artık bir daha yazmamak üzere kalem kurumuştur (Müsned, I/188, Buhārī, “Kader”, 2; Ebû Dāvūd, “Sünnet”, 16; Tirmizī, “Tefsīrül-Kur’ān”, 67).

³¹ “Allah dilediğini siler, dilediğini de yerinde bırakır,” Rad/39.

³² Bu beyit, Yazıcıoğlu Mehmed’in *Muḥammediyye*’sindendir (Yılmaz, 2020, s. 683).

Bunun aşlı budur ki nitekim âfitâb dördinci kat gökde тұrup ‘âleme pertev şalup cemî‘ zerrât ‘âleme pertevi düşüp ve her cisme ki pertevi düşer, ol pertev, ol cismün resmi üzere mürtesim olup ve ol cismün zıllı dağı yire düşdükde ol resm üzere düşer. Kezâlik ol rûh-ı a‘zam dağı kendi ma‘âmında тұrup ‘âleme pertev şalmışdur. Pes â‘yân ki mâhiyyât-ı eşyâdur, her birinün üzerine ol rûh-ı a‘zamuñ pertevi düşdükde her şey’ün [6b] mâhiyyetinün resmi ne şekl üzere ise ol pertev dağı ol mâhiyyetün resmi üzere mürtesim olur. Pes her şey’ün rûhının ve bedeninin resmi ol şey’ün mâhiyyetinün resmi üzere olmuş olur. Meşelâ rûh-ı ‘azam, âfitâb meşâbesindedür. Ve mâhiyyât-ı eşyâ, ecsâm meşâbesindedür ve ebdân u ecsâm zılâl ya’nî gölgeler meşâbesindedür. Pes imdi lâ-cerem ‘âlem-i hâbda dağı ki ‘âlem-i mişâldür, görinen ki cism-i nûrânîdür, ol dağı bu resm üzere görünür. Ba‘zılar rûh didikleri ol ‘âlem-i mişâlde görinen cism-i nûrânîdür, dimişler. Bil ki Kemâl Paşa[zâ]de *Heykel Risâlesi*’nde tahkîk itdüğü üzre eşşah kavlı budur ve maḥlûkâtun rûhları ol cevherün birer pertevîdür. Zîrâ ol cevhere rûh-ı küll didikleri gibi ‘aql-ı küll ve nefsi küll dağı dirler. Pes bu i‘tibâr-ile ‘aқılları ve nefsleri dağı anuñ pertevleri olur. Ve bu dağı ma‘lûm ola ki ol rûh-ı a‘zamuñ pertevinün, cemî‘-i eczâ-yı kâinâta ve efrâd-ı mümkünâta şecerden ve ḥacerden ve seng ü mederden her birine ta‘alluķı vardır ve her birinün mertebesince ḥayâtı vardır likin ḥayâtları insânun ve sâyir ḥayvânâtun ḥayâtları teşhîş olmaduğına binâen cemâdât diyü ad virilmişdür. Ne ân ki hiç ḥayâtları olmaya, ḥayâtları var idüğine delîl budur ki zîrâ [7a] Ḥaққ sübhâne ve te‘âlâ buyurur ki: **وَأَنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ**³³. Bu zâhirdür ki ḥayâtı olmayan tesbîḥ itmez, egerçi ba‘zılar eşyânun tesbîḥi hâl dili ile olmasına ḥaml itmişlerdür. Likin maḥbûl-i kavlı degüldür. Zîrâ enbiyâdan ve evliyâdan niçesi, eşyânun lisân-ı makâl ile tesbîḥin ve tekellûmin itmişlerdür. Ve enbiyâdan ba‘zı kimesne ki cemâdâtı söyletmek vâkı‘ olmuşdur. Anlara mu‘cize olan bu degüldür ki söyletmeleri ola; zîrâ anların söylemesi muḥarrerdür belki mu‘cize olan anların söyledüğü kendiler işidüp o ḡayrılara işiddürmeleridür dimişlerdür. Pes ma‘lûm oldu ki eşyâdan bir şey’ yokdur illâ anuñ kendi mertebesinde ḥayâtı var imiş. Ve ‘aқılları ve nefsleri dağı aña göredür. Pes rûhun resmi ḥuşûsunda bu maḥûle kelimât olınmışdur ammâ sırrun resmi ḥuşûsunda kimesne söz söylememişdür ve söylemege dağı cânı yokdur. Zîrâ cānib-i şer‘den maḥall-i ḥitâb u ma‘raż-ı ‘itâbda vâkı‘ olur; **gazel:**

Çün şitâ-yı zulmı ma‘dûm eyledi sultân-ı şer‘
‘Adl gül-zârında açıldı gül-i ḥandân-ı şer‘

Fitne-i Ye‘cüc ḥalel irgürmege sa‘y itmesün
Hedmden zîrâ ki müstağnî-durur erkân-ı şer‘

³³ “...ve bunlarda bulunanlar O’nu tesbih eder; O’nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur. Fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız... İsra/44.

Żulm-ı Dārā ṭablina revnaḵ viren bī-dillerūñ
Ser-nigūn eyler livā-yı devletin ḥāḵān-ı şer^c

Niçe yüz biñ kelle-i manşûrdan ḵandīl[i] var
Çarḥla encüm olmaz hem-ser-i eyvān-ı şer^c

Rāh-ı Ḥaḵḵ'a virmesün diyü ḥarāmīler gezend
Tīḡ-ı ḥūn-āşām-ıla bekler ser-efrāzān-ı şer^c

Zūlf-i ḥūr u şeh-per-i Cibrīl'den çārüb[ı] var
Gerd-i āşüb-ı sitemden pākdür meydān-ı şer^{c34}

[7b] Eger diyivirsem bilmezsin, ya'nī su'alden murādum rūḥ idügin diyüvirsem murādum rūḥ idügin bilürsin ammā ḥadd-i zātında rūḥuñ ḥaḵīḵatin neydügin bilmezsin. Zīrā rūḥuñ ḥaḵīḵatin kimesne bilmemişdür ve bilmek murād idinenlere cānib-i şer^cden cevāb,³⁵ vārid olmuştur. Bu degüldür ki rūḥ neydügin diyüvirsem demek ola. Zīrā rūḥ neydügin diyüvirilmek mümkün degüldür ve mümkün olup diyüvirildiği taḵdīrce bilmezsin, dimenüñ ma'nāsı olmaz. Diyüvirmezsem bilürsin ya'nī su'alden murādum neydügin diyüvirmezsem bilürsin ki murādum rūḥdur. Zīrā diyüvirmediğim anuñçündür ya'nī aña işāretdür ki bilesin ki murād idindüğüm nesne denmesi ve bilinmesi mümkün olmayan nesnedür ki ol rūḥdur. Bu degüldür ki eger rūḥ neydügin diyüvirmezsem rūḥ neydügin bilürsin demek ola. Zīrā budur ki bir nesneyi diyüvirmek ol nesne ḥadd-i zātında diyüvirilmege ḵābil olmaḵ gerek. Diyüvirmege ḵādir olmaduğı nesneyi ḵişi diyüvirmem dimez, belki diyüvirmem dir, zīrā diyüvirmem dimenüñ ma'nāsı yoḵdur. Ve bir daḥı budur ki bilürsin didügi rāst degüldür zīrā rūḥuñ ḥaḵīḵati bilinmez, bilinmeyen nesneyi bilürsin dimenüñ ma'nāsı yoḵdur. Fātiḥ-i bi-ḡayr-ı meftūhdur, meftūḥ-ı bi-ḡayr-ı fātiḥdur, ya'nī [8a] fātiḥ, meftūḥ birdür dimekdür ki ol cevher-i rūḥdur. Zīrā çünki ḥaḵḵā cemī'-i mevcūdātuñ aşlı oldur ve cümlesi aña mūntehī ve aña rāci'dür ve andan ḡayrı bir cevher daḥı yoḵdur ki ol fātiḥ bu meftūḥ kendidür, ḡayrı degüldür. Lā-mekāndur mekānı vardır. Muḥadded-i cihāt ki ḥükemā ḵatında felek-i atlasdur ve felek-i a'zam ve felekü'l-eḫlāk daḥı dirler, ba'zı ḥükemā ḵatında mekān didikleri anuñ saḥḥ-ı bāṭınından ya'nī iç yüzinden 'ibāretdür. Ve ba'zı ḥükemā ve mütekellimīn ḵatında mekān ḥalā'dan 'ibāretdür lakin ḥükemānuñ ḥalā'dan murādları bu'd-ı meftūrdur ki cism aña nūfūz itmek anuñ şānından ola. Ve mütekellimīnüñ murādları ferāḡ-ı mevḥūmdur ki vehm anı bir cism-i muḥīṭüñ daḥilinde idrāk eyleye ki ol cism bir cism-i āḥeri iḥāṭa ide. Pes beher hāl, mekān didikleri muḥaddedüñ daḥilinde olmuştur olur. Ḥāşıl-ı kelām göklerden ṭāşra olan 'āleme

³⁴ Bu gazel, Hayālī Bey'e aittir (Tarlan, 1945, s. 221).

³⁵ "Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: "Ruh rabbimin emrindendir..." İsra/85.

‘ālem-i lā-mekān dirler ve göklerden içerü olan ‘ālem[e] ‘ālem-i mekān dirler. Pes ol cevher, bu ma’nāya lā-mekāndur. Zīrā göklerden taşradur, şol sebebeden ki gökler ve yirlere sığmaz. Zīrā ḥazret-i Ḥaḳḳ celle ve ‘alā ḥadīṣ-i ḳudsīde buyurur: ما وسعني أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلَكِنْ وَسَعَنِي ³⁶ Pes bir nesne ki Ḥaḳḳ te’ālānuñ zāt-ı pāki göklere [8b] ve yirlere sığmaz iken aña şığa, ol nesne göklere ve yirlere şıgar mı? Nitekim dimişlerdür; **beyt:**

Buyurdı Ḥaḳḳ benüm zātum ki şıgmaz yire ve göge
Velī mü’min ḳulumuñ ben şıgarvan göñline her bār³⁷

Ḥazret-i Bāyezīd -ḳuddise sırruhu- buyurur ki ‘arīfūñ ḳalbi vüs‘atde şöyledür ki eger hezārān ‘arş, bir ḳüşesinden geçerse ‘arīf andan ḥaberdār olmaya. **Beyt:**

Çü toğa ma’rifet nūrı göñüldür aña āyīne
Göñül şıgmaz göge yire elinde tutar ol Vehhāb³⁸

³⁹ قُلُوبُ الْمُؤْمِنِينَ أَصْبَعِينَ مِنْ أَصَابِعِ الرَّحْمَنِ كَيْفَ يَقْلِبُ بِشَاءٍ Pes lā-mekān olduğı bu cihetdendür. Mekānı vardur didüğü ya budur ki ḥadd-i zātında bir maḳām vardur dimekdür ki ‘ālem-i ḳudsīdür.

Beyt:

طاہر گلشن قدسم چه دهم شرح فراق
که در این دامگه حادثه چون افتادم⁴⁰

Bu taḳdīrce mekān mecāz olup maḳāmdan kināyet olur ve yāḥod mekān-ı ḥaḳīḳat ola ya’nī egerçi ḥadd-i zātında lā-mekāndur ammā bu ‘ālem-i mekāna ta‘alluḳı olup her pertevi bir bedene ta‘alluḳ idüp ol bedenüñ rūḥı olup anuñla ḳāyım olduğı cihetden mekānı vardur demek ola. Bu taḳdīrce mekān kendi ḥaḳīḳat olur likin rūḥuñ mekānda olması mecāz olur ya’nī ‘ālem-i lā-mekāndan, mekān ‘ālemine ta‘alluḳı vardur dimekdür. **Beyt:**

من شاهباز عشقم از لامکان پریم
بهر شکار صیدی در قالب ار میدم⁴¹

Bī-nişāndur, nişānı vardur: Ya’nī ol cevherüñ ḥaḳīkatini kimesne görmeyüp ve bilmeyüp ve ḥaber virmedüğü cihetden bī-nişāndır. Nişānı vardur didüğü ya budur ki ḥamle-i mümkināt ve cemī’-i kā’ināt anuñ nişānıdır ki andan zūhūra gelmişdür [9a] andan münşa‘ib olmuşdur ve mebdē’i oldur. Ve yāḥod ‘ālem-i bī-nişāndan, nişān ‘ālemine her pertevi gelüp bir bedene ta‘alluḳ bağlayup ol beden, ol pertevüñ nişānı olmuşdur. **Beyt:**

³⁶ “Yere ve göge sığmam, fakat mü’min kulunun kalbine sığarım.” (*el-Makāsıdu’l-Hasene*/990; *el-Esrāru’l-Merfū’al*/423; *Keşfü’l-Hafâ*/2256).

³⁷ Bu beyit, Yazıcıoğlu Mehmed’in *Muhammediye*’sindendir (Yılmaz, 2020, s. 682).

³⁸ Bu beyit, Yazıcıoğlu Mehmed’in *Muhammediye*’sindendir (Yılmaz, 2020, s. 682).

³⁹ Müminin kalbi Rahman’ın (kudret) parmaklarından ikisi arasındadır. Onu dilediğı yöne çevirip döndürür (*Sahih-i Müslim*/2654).

⁴⁰ *Ben cennet bahçesinin kuşuyum. [Dünya] sürgünümü nasıl açıklayabilirim ve kaderin ağıma nasıl düştüğümü?* Bu beyit Hâfız-ı Şirâzî’ye aittir (Reza Saberi, 1995, s. 241)

⁴¹ *Ben aşk şahbazıyım, lâmekândan uçtum, avımı yakalamak için bu bedene girdim.* Bu beytin kaynağı bulunamadı.

Bî-mekânsın bu kân mekânuñdur
Bî-nişânsın bu şân nişânuñdur⁴²

În ü āndan fāriğ ammā İn ü ānı vardır: İn ü ān demek Türkîce bundan ve andan dımeğdür. Pes bundan ve andan fāriğdür dimeğden murād ya budur ki ta‘addü[d]en fāriğdür dimeğdür. Hadd-i zātında ol cevher müte‘addid degüldür. Belki birdür cümleñün aşı birdür, andan gayrı bir cevher dağı bu kadar ki birisi bu ve birisi o olup bu ve o dinile. Ya‘nî bunlığdan ve anlığdan fāriğdür. Pes bu tağdîrce İn ü ānı vardır didüğü ya‘nî andan münşa‘ib olan maḥlūkāt-ı müte‘addid anuñ İn ü ānıdır, ya‘nî anun osı ve busıdır dimeğdür. Ve yāḥod İnden murād ‘ālem-i dünyā ve āndan murād ‘ālem-i āḫiret ola. Ya‘nî iki ‘ālemden fāriğdür dimeğdür. Nitekim dimişler; **beyt:**

فاش می گویم و از گفته خود دلشادم
بنده عشقم و از هر دو جهان آزادم⁴³

Beyt:

‘Āşık-ı dīdār olaldan İn ü āndan fāriğem
Māsivādan geçmişem iki cihāndan fāriğem⁴⁴

Ve bu tağdîrce İn ü ānı vardır didüğü ya‘nî eğerçi iki ‘ālemden fāriğdür ve māsivā olduğı cihetden iltifātı yoğdur ammā yine iki ‘ālem anuñdur ve anuñ-çündür ve iki ‘āleme شَرَف⁴⁵ fehvāsınca şeref viren oldur. Zīrā on seki biñ ‘ālem anuñ şerefine ḥalk olınışdır ve vücūdına sebeb ü vāsıta ol olınışdır ki كُنْتُ كُنْزاً مَخْفِياً⁴⁶ ḥazīnesi anda mekmūn u meknūz ve meknūn [9b] u merkūzdur. Nitekim dimişler; **beyt:**

Niçün ḥalk olındı ins-ile cān
Bulmağ-ıçün ḥazīne-i pinhān

Maḥzeni ol ḥazīnenüñ cāndur
Cānuñı bil ki bulasın cānān⁴⁷

‘İzzet deñizinde gevher-i pāk
لَوْلَاكَ لَمَا خَلَقْتُ الْاَفْلَاقَ⁴⁸

⁴² Bu beyit, Hamdullāh Hamdî'nin *Yūsuf u Zeliḥâ* mesnevisindendir (Üstün, 2014, s. 235).

⁴³ *Şunu açıkça söylemekten mutluyum: Ben aşkın kölesiyim ve [böylece] iki dünyadan azadeyim.* Bu beyti Hâfız-ı Şirâzî'ye aittir (Reza Saberi, 1995, s. 241)

⁴⁴ Bu beytin kaynağı bulunmadı.

⁴⁵ “Mekânın şerefi, içinde oturandan gelir” (Büsîrî, 2017, 105).

⁴⁶ “Bilinmeyen, gizli bir hazine idim” (*Keşfü'l-Hafâ*/2016).

⁴⁷ Bu beyitler, Hamdullāh Hamdî'nin *Yūsuf u Zeliḥâ* mesnevisindendir (Üstün, 2014, s. 232).

⁴⁸ “Sen olmasaydın felekleri (âlemi) yaratmazdım” (*Keşfü'l-Hafâ*/91). Bu beyit Necâtî Dîvânı dibacesindendir (Tarlan, 1997, s.4)

Çanda fehm eyler bu hikmet remzinün esrârını
Niteki idrâk itmişler şîve-i *levlâk*den

Pes imdi bu lûgaz- nağz-ı pür-mağzuñ müsemmasından ve bu su'âl-i pür-hayâl-i hayret-mâlik müsemmasınun mu'ammâsından murâd eger rûh-ı insânî ise evşâf-ı mezkûrenün te'vîli tamâm oldu. Ve her biri yirlü yirin buldı. Ammâ eger murâd sırr-ı insânî olur ise mañlûkiyyeti şîfatından ğayrı cemî' evşâf bunda dañı râstdur ammâ kaldı ki mañlûk olması dañı sâbıkâ zıkr olınan üzere ola ki insâniyyeti cihetinden dinmişdi, ya'nî insân ki mañlûkdur anuñ sırrı olduğı mülâbese ile mañlûk dinmiş ola. Pes imdi mañlûk dimekle mücerred ihtiyâl kaşd olınup elvân u gün-â-gün ile nağş-ı bûkâlemün ve ma'rifet-i derûn u bîrûn olanlar mezlağa ve mağlağaya bırağup meşhûr u meftûn itmeg-içün fi'l-i bâz-gün idüp murâdınun cemâline perde-i nâzik ü nûrânî ve niğâb-ı rengîn ü rûhânî aşup çeşm-i ağıyardan setr içün setr-i mañlûkdan sûtire çekilmiş ammâ bu perde, her ferde olmayup belki başarı-ı erbâb-ı nazarda ve nazar-ı aşhâb-ı başarda bādî nazarda zâhir ü rûşen ü bâhir ü mübeyyen olmağın perdenün ğâyet-i nezâketinden ve niğâbuñ nihâyet-i [10a] rikât ü leğâfetinden çenber-i mu'cez gibi bârik ü nâzik-ter olduğı yüzden rû-yı cevâb ve çehre-i su'âl-i hayret-me'âb verâ-yı niğâbdan ve pes-i perde-i hiçâbdan tâb-ı cemâlin pertâb idüp dîde-i aħbâba ve çeşm-i ulû'l-elbâba feth-i bâb eylemişdür. **Meşnevî-i li-muħarririhi:**

[mefâ'ilün / mefâ'ilün / fe'ülün]

Bu kevn[ün] berhen-i sırrına vâkıf⁴⁹

'Avârif ehli bir şâhib-ma'ârif

Özi rûh-ı revân bir 'ârif-i cân

Niçe cân cân içinde sırr-ı nihân

Haber şormuş remz-i sırr-ı cândan

Velî kendin nihân itmiş miyândan

İdüp bir nev'e nağl-i bâz-güne

Şalup halkı fesâneyle füsüne

Düzüp rengîn bir nâzik hayâli

Cevâba perde kılmışdur su'âli

Velikin perdenün nâzikliğinden

Verâsından cemâli oldu rûşen

Nişân virmiş bugün ol nişândan

Meger gelmiş o şehr-i lâ-mekândan

⁴⁹ Bu misra tam olarak anlamlandırılmamış, vezin itibarıyla bu şekilde okunmuştur.

Çü mevcûd ola ismi resmi ma' düm

Nice ola bir sır nâ-ehle ma' lüm

Dimişler fâtih ü meftûh birdür

'Aceb rengîn ü nâzik gizlû sırdur

Var ise nûr resm-ile müsevver

Ve yâhod rûh şûretle muşavver

Odur ol kim görünmişdür bu yüzden

Yüzini gizlemiş ammâ ki gözden

Bedendür görinen gerçi nazarda

Olur mı gil güneş yüzine perde

Mekân andan velî ol bî-mekândur

Nişân andan velî ol bî-nişândur

İki 'âlem zühûr itmişdür andan

Velî fâriğdür ol iki cihândan

Haķîkatde çü birdür ol degül çok

Götür gayrı aradan gayre yir yok

Olupdur çeşm-i a' mâya bu perde

Velî bînâ görür evvel nazarda

Nice görine hod-bînûn gözine

[10b] Ki kendi perdedür öz kendüzine

Şu kim geçdi vücûdi perdesinden

Bu sırrı aňlar ol dinmedüğinden

Ma'rifet bâbında bu temşîli etmişlerdür ki bir nice mürce bir yirde gird olup turlurlar. Nâ-gâh görürler ki bir varaķ-ı sefîd üzere ba'zı huṭûṭ tesvîd olunup ba'zısı ancak yazınuñ yazıldığıñ görür, kendiden yazılır şanur. Ve ba'zısı kâlemi görüp şöyle zann ider ki raķamı yazan kâlemdür. **Beyt:**

آنک او پنجه نبیند در رقم
فعل پندارد بجنبش از قلم⁵⁰

⁵⁰ “Yazı esnasında eli görmeyen kimse, kalemin hareketini, kaleminden sanır” (Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî, 2018, C. I, b. 394).

Ve ba'zısı cism-i kâtibi görür. Her biri ne gördiyse haṭṭuñ yazılmasını andan zann ider. Ve ba'zısı nazarda diḳḳat ider, görür ki ol cismde bir zât vardır ki bu cümle görinen aña âlâtdur, haḳîḳatde ol cismde mutaṣarrıf olan ve eliyle kâlemi tutup ol haṭṭı yazan oldur. Pes imdi Haḳ sübhâne ve ta'âlâ bu 'âlemi hâlk itdikde şekl-i insânî üzere hâlk itmişdür ki aña insân-ı kebîr dirler ki 'âlem şeceresi ve 'aḳl-ı evvel beziri ya'nî toḥmı ve Âdem zürriyeti anuñ semeresidür ve eczâ-yı 'âlemuñ her biri anuñ bir 'uzvı meşâbesinde ve 'âdem anuñ gözinuñ bebegi yirinedür. Âdem'e insân didükleri anuñ-çüñdür. Zîrâ luḡat-ı 'Arab'da insân gözbebegine dirler. Nitekim luḡat-ı Fârisî'de daḥı göz bebegine merdüm didikleri sebebeden 'Acem daḥı âdem'e merdüm dimişdür. Merdüm pes bu huṭûṭ-ı ef'âl ü nuḳûṣ-ı aḥvâl ki bu şahîfe-i 'âlemde ve levḥa-i eṭvâr-ı 'âlem ü 'âdem'de naḳş u şüret ü resm-i hey'et bağlar. Ba'zılar bu şüver ü eşkâlüñ ve ef'âl ü aḥvâlüñ [11a] şudûrın ve zuḥûrın görüp kendiden şâdır olur şanur dehrîler gibi. Ve ba'zılar eflâke ve nücûma isnâd iderler, müneccimîn gibi. Pes üslûb-ı sâbık üzere kimi huṭûṭ u nuḳûṣuñ yazılduḡın görür ve kimi kâlemi ve kimi pençe-i kâtibi ve kimi cismini görür ammâ 'ârifler ve haḳîḳate vâkıflar bildiler ki bu 'âlem bir cismdür ve bu cismde mutaṣarrıf olan ol ma'dümü'r-resm ü mevcûdü'l-ism olan zâtdur ki bu ortada görinen kamu aña âlâtdur. Pes herkes kâbiliyyet ve isti'dâdınca semend-i himmetin ve raḥş-ı ḳudretin bu meydâna sürmiş ve sū-be-sū, cüst ü cū ve tek ü pūyla bu 'arşada yilmiş ve yūpürmiş ammâ bu sirruñ künh ü haḳîḳatini ne bilmiş ve ne görmüş ve bu deryâ-yı bî-pâyânuñ ve baḫr-i bî-kerânuñ ne ka'r u ḡavrine girmiş ve ne kenârınuñ ḳarasına irmişdür. Belki 'âkıbet maḳâm-ı ḫayretde ve menzil-i dehşetde,⁵¹ مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ diyüp zân-ı te'eddüb üzere çöküp oturmuşdur. Lâ-cerem ḳarınca yürüdüḡi miḳdârınca meşeli üzere bu mūr-ı miskîn belki mürdan hezâr mertebe ḫor u kemterîn olan ḫazîn daḥı ol mūrçelerüñ kemteri ve ma'rifetden berî olanlaruñ biri olmaḡın bu maḳûle bî-mazbûṭ kelimât-ı nâ-merbûṭı bir yire cem' idüp ma'rifetden dem urmuşdur. **Beýt:**

از ما قیاس ساحت قدسش بود چنانك
موری كند مساحت گردون ز قعر چاه⁵²

Kendi nefsin bilmekde 'âciz olan bî-çâreler ve öz kendüzinden haberdâr olmayup ḳalan âvâreler bu sirruñ haḳîḳatin ne bilsün ve bilmege ne dermân ḳılsun. **Beýt:**

Mâ-hüve'l-ḫaḳ kemâl ile muṭlaḳ
Zâtidur zâtını bilen ancaḳ⁵³

[11b]

54 لَا أَحْصِي ثَنَاءَ عَلَيْكَ، أَنْتَ كَمَا أَثْنَيْتَ عَلَى نَفْسِكَ⁵⁴ fehvâsınca 'aczen ḡayrı çâre yokdur ve maḳâm-ı 'acze olmanuñ nef'î çöḳdur. **Meşnevî:**

⁵¹ “Seni hakkıyla bilemedik” (Eş-Şerekavî, 2008, s. 52).

⁵² Onun kutsal makamını anlamaya çalışmamız, tıpkı bir karıncanın kuyunun dibinden gökyüzünü ölçmeye çalışması gibidir. Bu beyit Mollâ Câmî'ye aittir (Câmî, 1378, s. 178).

⁵³ Bu beyit Taşlıcalı Yahyâ'nın Şâh u Gedâ mesnevisindedir (Harmancı ve Tanrıbuyurdu, 2023, s. 20).

⁵⁴ “Övgülerini sayamam, sen kendini övdüğün gibisin” (Sünen-i Nesâî/1727; Sünen-i Tirmizî/3566).

[mefā'îlün / mefā'îlün / fe'ülün]

Bu derdün hâşılı ğam-hârelıkdur

Hemānā çāresi bî-çārelıkdur

Bu deryāda ne diller ğark olupdur

Nicenüñ bağı ıan-ile ıolupdur

Göñül sen bend-i 'ıřka pāy-bend ol

Hemīşe derdmend ol müstemend ol

Şakın sen yār ol ağıār olma

Olur olmaz kışıye yār olma

İşıtdüm rāzuñı fāş eylemişsin

Özüñe ğayrı yoldaş eylemişsin

İşıdıldı ırağdan sūz u sāzuñ

Bıĥamdillāh hele ıuyıldı rāzun

N'ıdermiş 'āşık ola kıl ü kālî

Ne yıtmaz derdmende kendi ĥālî

Gider bu ārzūyı cān u dilden

Ĥalāş it kendüñi gel āb u gilden⁵⁵

Pes ol yegdür ki bu sırrı cānuñ cānı gibi cān içinde ve sırruñ sırrı gibi sırr-ı nihān içinde şaklayup ve bu genc ıılsımın künc-i ĥazīne-i dilde gizleyüp ve bekleyüp ve ismin dile almayalar. Ve şadef-vār ağız yumup bu dürr-i şāhvārı deründan bīrūna şalmayalar.

Meşnevî:

Olur cān içre 'ıřkuñ sūz u sāzı

'Avām içre añılmaz 'ışk rāzı

Şadef ger ağızını yummaya her bār

Olur mı yutduğı lü'lü-i şēhvār⁵⁶

Zīrā nā-maĥrem anuñ ĥarīm-i ĥarem-i muĥteremine kadem başmayup hem-dem olamaz ve her pest-i hevā-perest ve bed-mest-i peymān-şikest dāmānına dest urup ĥalvet-ĥāne-i ĥāşşına yol bulmaz. **Meşnevî:**

⁵⁵ Bu beyitler Usûlî'nin *Yenice Şehr-engîzî*'nin girişindedir. Farklı sıralardan alınarak bağlama uygun bir kompozisyonla yeniden sıralanmıştır (İsen, 2020, s. 328-332).

⁵⁶ Bu beyitler Usûlî'nin *Yenice Şehr-engîzî*'nin girişindedir (İsen, 2020, s. 328).

[mefā'īlün / mefā'īlün / fe'ülün]
 Gözüñ yaşından özge hem-dem itme
 Yürek başından artuğ maḥrem itme

[12a]Dime uşlu-iseñ rāzuñı meste
 Yakın olma şaḳın şehvet-pereste

Şaḳın nādān u cāhilden özüñi
 Aña teslīm kılma kendüzüñi

Kemāl-i devlete āmādesin sen
 Atañ Ādem ḥalīfe-zādesin sen

Nuḳūş-ı nüṣṣa-i lā-raybsın sen
 Bilürsiñ gevher-i bī-'aybsın sen

Ḳo bu şüretde olan ḳīl ü ḳālī
 Tecellī ide tā ma'nā cemālī

Bize bu şüretüñ cānı gerekdür
 Bize lezzāt-ı rûḥānī gerekdür

Göñül çün şāf ola gide kudüret
 Hemān bir görinür ma'nā ve şüret

Hevādan cān evini eyle ḥālī
 Ki gire otura yārūñ cemālī

Uyup ma'nāya şüretten geçerseñ
 Cemāl-i yāre cān gözin açarsañ

Ne yirde ister-iseñ ḥāzır oldur
 Ne yüzden gözler-iseñ nāzır oldur

Bulınur her ne yirde isteseñ Ḥaḳ
 Hemān sen sūreti ḳo ma'nāya baḳ

Bizi sen iste bul fūrḳat deminde
 Fenā şehrinde yoḳluḳ 'āleminde

Bu baḥrūñ ḥadd ü pāyānı yoḳdur
 Ki şıḡmaz ḳüzeye imkānı yoḳdur

Gönül gel vazgel sen bu beyândan
‘Ayân eyle sözi küllü’l-lisândan⁵⁷

Beyt:

[fâ‘ilâtün / fâ‘ilâtün / fâ‘ilâtün / fâ‘ilün]
Şöyle şakla sırr-ı ‘ışkı tende cânunı tuymasun
Belki adın ağzuña alma zebānuñ tuymasun⁵⁸

Beyt-i li-muḥarririhi

[mefā‘ilün / mefā‘ilün / mefā‘ilün / mefā‘ilün]
Tut ağzuñ epsem ol depretme dilün söyleme sırruñ
Rızâyî ehl-i dilseñ gel ziyândur bu ziyândan geç

[12b] [Boş sayfa]

[13a] [Boş sayfa]

[13b] Sābıku’z-zıkr olan luğazların şerḥ ü beyânı encām u itmām bulup ve risāle-i sābıka hengām-ı ihtisāmı irüp tamām olduḡda iki luğaz-ı benām daḡı i‘tizāz u ihtirām birle hırām iderek bu faḡır-i bî-nāma ‘arz-ı ruḡsār-ı dil-ārām ve dīdār-ı ferḡunde-fercām idicek anların daḡı keşf-i niḡāb u def‘-i ḡicābınıñ aḡdām-ı iḡdāmlar ihmāl bulıñup sevḡ-i kelām u ‘arz-ı merāmda cenāb-ı Feyyāz-ı sābıku’l-in‘āmdan ilhām olınan ma‘ānīnün inzimāmıyla sābıku’z-zıkre niḡām virilüp mühr-i ‘anber-ḡitām-ıla ḡatm-i kelām olındı. Ol luğaz-ı şerīfler bunlardur ki zıkr olınur. **Luğaz-ı evvel:** Ol ne murḡ-ı bî-cism ü bî-resm ü rūḡ, bî-perr ü bāl? Ve ‘ömri hezār, hezār şad u şad sāledür. Çünki bî-mekānlık āşiyānından bā-mekānlık kafesine gelüp karar eyledi. Sālim bi-lā-selāmet hattā pāre pāre olup her pāresi bir karar-ḡāhda karar eyledi ammā cüz’-i a‘zāmı kendi yuvasında kaldı. ‘Aceb budur ki kıyāmete dek her pāresi pārelenmekdedür. Kıyāmetde daḡı hem-çünāñ pārelenür. Pes imdi ol ne murḡ didüḡinden murād şol murḡ-ı bî-endāzedür ki ⁵⁹ كنت كنزا مخفيا ile āvāza getürüp kevn ü mekāna sıḡmaz şehbāz-ı hümā-pervāz iken gönül alḡaḡlıḡın idüp tenezzül gösterüp [14a] firāz-ı evc-i küñgüre-i āşiyān-ı lā-mekānīden pervāza āḡāz idüp āşiyāne-i dillerde ve lāne-i gönüllerde rāz-ı ‘uḡşāḡ-ı perde-sāz gibi rāst-ı karar itmişdür. **Beyt:**

فراز كنكرة عرش می زند صغیر

⁵⁷ Bu beyitler Usūlî'nin *Yenice Şehr-engîzî*'nin girişindendir. Farklı sıralardan alınarak bir kompozisyon hâlinde yeniden sıralanmıştır. Divan neşrinde son beyitte “Gönül gel” ibaresi yerine Usūlî mahlası geçmektedir (İsen, 2020, s. 329-333).

⁵⁸ Âşık Çelebi'ye göre bu beyit Livâyî'ye aittir (Kılıç, 2010, 743; Seyhan, 2002, s. 5).

⁵⁹ “Bilinmeyen, gizli bir hazine idim” (*Keşfü’l-Hafâ*/2016).

این دامکه چه افتادست نه دامت که در⁶⁰

Gāh olur ki iştīlāḥāt-ı şufiyyede andan şāhbāz-ı lā-mekānī ile ta‘bīr olunur. Nitekim Ḥayālī Beg demişdür; **beyt:**

Geçüp pervāz-gāhından ‘gurāb-ı rû-siyāh
Şāhbāz-ı lā-mekānuñ āşiyānidur göñül⁶¹

Ve gāh olur ‘Ankā’yla ta‘bīr olunur. Nitekim Mevlānā Ḥāfız demişdür; **beyt:**

عنقا شکار گس نشود دام باز چین
کانجا همیشه باد به دست است در⁶²

Ve gāh olur Sīmurğ’la ta‘bīr olunur. Nitekim Ḥayālī Beg demişdür; **beyt:**

Göñül şebhāzını Sīmurğ-ı Qāf’a hem-cenāḥ eyle
Bu alçaqlarda pervāz eyleyen zāğ u zegandan geç⁶³

Ve gāh olur murğ ile ta‘bīr olunur. Nitekim Şems-i Tebrīzī demişdür; **beyt:**

این که باشد که سخن می شنود در گوشم
یا چه مرغیست که گوید سخن اندر دهنم⁶⁴

Ve gāh olur muṭlaḳā ṭāyir[-i ḳudsī] ‘ibāretiyle ta‘bīr olunur. Nitekim Monlā Ḥāfız demişdür; **beyt:**

اگر آن طایر قنسی به چمن باز آید
عمر بگنشته به پیرانه سرم باز آید⁶⁵

Ve gāh olur Hümā-yı Ḳudsī ile ta‘bīr olunur. Nitekim Rūsūhī demişdür; **beyt:**

Ol Hümā-yı ḳudsī dil şayyādı itmişdi şikār
Âh kim yine kaçurdum sīne-i şad-çākden

⁶⁰ Seni arşın zirvesinden çağırırlarken acaba bu [dünya] kapanında ne arıyorsun? Bu beyit Ḥāfız-ı Şirāzī’ye aittir (Reza Saberi, 1995, s. 29)

⁶¹ Bu beyit, Ḥayālī Bey’in bir gazelindendir (Tarlan, 1945, s. 265).

⁶² Anka’yı kimse yakalayamaz; ağlarınızı toplayın çünkü içlerinde havadan başka şey bulamayacaksınız. Bu beyit Ḥāfız-ı Şirāzī’ye aittir (Reza Saberi, 1995, s. 6)

⁶³ Bu beyit, Ḥayālī Bey’in bir gazelindendir (Tarlan, 1945, s. 118).

⁶⁴ Kimdir o, kulağımdaki sözleri işiten? Ya ağızımda konuşan hangi kuştur?

Bu beyit, Mevlānā’ya ait olduğu iddia edilen ünlü bir gazelin beyitlerinden birine benzemektedir. Divanının bazı nüshalarında yer almayan bu gazelin Mevlānā’ya aidiyeti Fars edebiyatı çevrelerinde tartışmalıdır. İlgili beyit şu şekildedir:

کیست آن گوش که او می شنود آوازم
یا کدام است سخن می کند اندر دهنم

Kimdir kulağımda sesimi işiten? Ya ağızımdaki o sözü söyleyen kimdir? (Mevlānā Celāleddīn-i Rūmī, 1898, s. 328).

⁶⁵ Eğer o cennet kuşu, kapımdan içeri girerse bu ahir ömrümdə, geçmiş yıllarım geri gelmiş olur. Bu beyit Ḥāfız-ı Şirāzī’ye aittir (Reza Saberi, 1995, s. 179).

Ve gâh olur tıyûr ile ta'bir olunur. Meşelâ gâh olur ki vücūd-ı muṭlaḳ ile ta'bir olunur.

Nitekim Rusūhî demişdür; **beyt:**

Vücūd-ı muṭlaḳuñ baḥrı ne mevci kim ider peydâ
Ene 'l-ḥaḳḳı sırrını söyler eger maḥfî eger peydâ⁶⁶

Ve gâh olur 'ışḳ 'ibâretiyle ta'bir olunur. [14b] Nitekim Mevlânâ Câmî demişdür; **beyt:**

خرم آن عاشق که با سلطان عشق
می خرامد در نهایت وصال⁶⁷

Ve gâh olur şâhid-i ḳudsî ile ta'bir olunur. Nitekim Mevlânâ Hâfız demişdür:

ای شاهد قدسی که کشد بند نقابت
وی مرغ بهشتی که دهد دانه و آب⁶⁸

Egerçi bunların emşâli niçe dürlü 'ibâret ile ta'bir olunur ammâ **beyt:**

عبارتتا شتی و حسنک واحد
وکل إلى ذاك الجمال یثیر⁶⁹

Fehvâsınca ḥadd-i zâtında 'ibârât-ı ḳuyûddan belki ḳayd-ı vücûddan daḥı müberrâ ve işârât-ı cihât u ḥudûddan münezzeh ü mu'arrâ. Nitekim demişlerdür; **beyt:**

Vücūd idüldigi aña biraz tefhîm içündür ol
Ve illâ künh-i zâtında münezzehdür bulardan zât

Bî-cism didügi cism ü cismânî olmaduğı cihetdendir. Ve bî-resm didügi budur ki resm, cism ü cismânî'nün ḥâlîdür. Cism ü cismânî olmayan resmden ḥâlîdür. Ve rūḥ 'ibâreti ikiden ḥâlî degüldür. Ya budur ki bî-cism ü bî-resm 'ibâretlerine tâbi' ola. Bu taḳdîrce şöyle demek olur ki ol ne murğ-ı bî-cism ü bî-resm ü bî-rūḥdur. Nitekim luğaz-ı sâbıkda bî-cândur didügi gibi. Pes bu taḳdîrce bî-rūḥ olması luğaz-ı sâbıkda beyân olduğı üzere olur ki kendiden ḡayrı bir rūḥı daḥı yokdur demek ma'nâsına bî-rūḥdur belki kendi, rūḥuñ rūḥı olup rūḥ andan zuhûra gelmişdür. Eger su'âl olunursa ki [15a] ⁷⁰وَتَفَحُّتْ فِيهِ مِنْ رُوحِي âyetinden añlanır ki kendiden ḡayrı bir rūḥu daḥı ola cevâb budur ki rūḥı kendüye muẓâf kılup *min rūḥî* didügi mücerred rūḥı teşrîf içündür. Ne ândur ki kendiden ḡayrı bir rūḥı daḥı olduğı-çün öyle demiş ola ve ḡayâtı ol rūḥla ola. Ve ḡazret-i âdemüñ cesedine ol rūḥdan nefḥ etmiş ola. Belki

⁶⁶ Bu beyit Usûlî'nin bir gazelinin matlaıdır (İsen, 2020, s. 144).

⁶⁷ *Ne mutlu o âşığa ki aşk sultanıyla, vuslatın en yüce katında yürümektedir.* Bu beyit Mollâ Câmî'ye aittir (Câmî, 1378, s. 551).

⁶⁸ *Ey semavi güzellik, senin perdelerinin düğümünü kim çözer? Ey cennet kuşu, sana yemini, suyunu veren kimdir?* Bu beyit Hâfız-ı Şirâzî'ye aittir (Reza Saberi, 1995, s. 179)

⁶⁹ *Söz çoktur ancak senin güzelliğin birdir ve herkes o güzelliğe işaret etmektedir.* Birçok kaynakta geçen bu beytin kime ait olduğu tespit edilemedi.

⁷⁰ “...ve ona ruhumdan üflediğim vakit...” Hicr/29.

hayâtı kendi zâtındandır. Zâtı üzerine zâyid bir gayrı rûhla degüldür ve yâhod *min rûhî*⁷¹ nün ma'nâsı *min nûrî* demek ola. Nitekim resûlullâh şallallâhu 'aleyhi vesellem *أَوَّلَ مَا خَلَقَ اللَّهُ رُوحِي* ve bir rivâyetde *نوري* diyü buyurmuşdur. Pes nûrdan rûhla ve rûhdan nûrla ta'bîr olunmağ var imiş ma'lûm oldı. Ve yâhod rûh 'ibâreti murğ 'ibâretine tâbi' ola bu taqđırce şöyle demek olur ki ol ne murğ-ı bî-cism ü bî-resmdür ve ne rûh-ı bî-perr ü bāldür. Pes bu taqđırce rûh olması

beyān olunduğı üzere nûr ma'nâsına ola. Ve yâhod rûhuñ rûhı meşābesinde olduğı cihetden rûh dinmiş ola. Bî-perr ü bāl olduğı budur ki ya'nî cisme maḥşûş olan perr ü bāl anuñ ḥāḳḳında muḥāldür likin 'āleme bir perr ü bāl-i ma'nevî şalmışdur ki **beyt**:

Ṭāyir-i ḳudsem felek bir beyzadur perrümde kim
Himmetüm 'Ankā'sı kevineyi idüpdür zîr-i bāl⁷²

diyüp felekler perrinde bir beyza olup kevineyi zîr-i bāline almışdur. Ve 'ömri hezār hezār şad ve şad sâldür didüğü taḥdîd içün degüldür. Belki tekşîr içündür. Ya'nî ḥudûd ve 'adedden bîründür dimekdür. Çünkü bî-mekānlık āşiyānından ki 'ālem-i imkān u ḥîṭa-i kevn ü mekāndan taşra olan bî-cihetlik 'ālemdir ki [15b] 'ālem-i ḳudsden bā-mekānlık kafesine ki gōñüllerden içeri olan 'ālem-i imkāndur gelüp karār eyledi. **Temhîd**: Evvelā bilgil ki vüçüd-ı vācib, nûr-ı maḥzudur.⁷³ *اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ* Ve vüçüd-ı mümkün ol nûruñ zıllıdır.⁷⁴ *يَا نَارُ اذْهَبِي* Ya'nî zıllu'l-kevn 'ale'l-kāyinat. Nitekim Mevlānā Cāmî demişdur; **beyt**:

حق آفتاب و جهان همچو سایه است ای دل
اما رایت إلى الرّب كيف مدّ الظل⁷⁵

هر چیز که آن نشان هستی دارد
یا سایه نور اوست یا اوست⁷⁶

⁷¹ "Allâh ilk önce benim ruhumu yarattı" (*Keşfü'l-Hafâ*/827).

⁷² Bu beyit, Yazıcıoğlu Mehmed'in *Muhammediye*'sindendir (Yılmaz, 2020, s. 314).

⁷³ "Allah göklerin ve yerin nûrudur." Nûr/35.

⁷⁴ "Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmedin mi?" Furkan/45.

⁷⁵ *Ey gönül! Hak, güneş gibidir, dünya ise gölge. Fakat görmez misin, Rabbin, gölgeyi nasıl da uzatmıştır* Bu beyit Mollâ Câmî'ye aittir (Câmî, 1378, s. 547).

⁷⁶ *Varlık işareti taşıyan her şey, ya onun nurunun ya da bizzat zatının gölgesidir*. Bu rubai birkaç kişiye atfedilmektedir ancak bu şekliyle geçtiği en eski kaynak Nacmeddin-i Razi'nin *Mirsâdü'l-İbâd*'ıdır (Râzî, 1383, s. 309). Risalede alıntılanan beyitte "بین" (gör) kelimesi eksiktir:

دارد هستی نشان آن که چیز هر
بین اوست یا اوست نور سایه یا

"Varlık işareti taşıyan her şey ya onun nurunun gölgesidir ya da bizzat kendisidir, gör!"

Ammā bu ‘acebdür ki sâyeye nürdan qarīb nesne yoğiken ⁷⁷وَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ yine nūra sâyeden ba‘îd hiç nesne yokdur. ⁷⁸رائحة الوجود Nitekim dimişler; **meşnevî:**

دست او، طوق گردن جانن
سر برآورده از گریبانن

به تونزدیکتر ز حبل وريد
تو در افتاده در ضلال بعيد ⁷⁹

دوست نزدیکتر از من به من است
وین عجبترکه من از وی دورم
چه کنم با که توان گفت که او
در کنار من و من مهجورم ⁸⁰

Pes nūr-ı vücūd, ‘ālem-i lā-mekānīden tecellî idüp zūlmet-i ‘ademde mesdūd olan a‘yāna pertevin şalup tesellî itdikde a‘yān, nihāndan ‘ayāna gelüp şeb-i ‘ademden rüz-ı bürüza rüz-be-rüz qādem başup sāye, nūrla hem-dem ve hem-sāye olup fark-ı seri, pāye-i a‘lāya irüp tîr-i murādı, nişān-ı maqşada yetürüp kemān-ı himmetin maqām-ı *qābe kavseyn*’e aşdı. Zîrā ‘ālem didikleri şol a‘yāndan ‘ibāretdür. Feyz-i tecellî-yi Hakk ve pertev-i nūr-ı vücūd-ı muṭlaq vāsıtasıyla vücūda gelüp nihāndan ‘ayān olmış ve ğaybdan şehādete zūhūr bulmuşdur [16a] ki niżām-ı ‘ālem-i vücūdla ‘ademūn peyveste ve hem-dem olup biri biriyle mülākî olmasıyla bākīdür. **Beyt:**

هستیست که در نیست کند جلوه مدام
زان هستی نیستیست عالم انتظام ⁸¹

⁸²سبحان الملك القدوس لا يتصل به شی و لا يفصل عنه شی Pes imdi ol murğ-ı lā-mekānîyi mekānlık āşiyānından bā-mekānlık kafesine gelüp qarār eyledüğü budur ki ya‘nî vücūd-ı muṭlaq ki şāhbāz-ı lā-mekānî ve Sîmurğ-ı ğayb-āşiyānīdür, sîmā-yı ittılāqdan ve hevā-yı hüviyyet-i āfākdan hezār i‘tizāz ve ihtirāzla niçe yüz biñ ‘izz ü nāzla pervāz idüp evc-i āşiyān-ı lā-

⁷⁷ “...biz ona şah damarından daha yakınız.” Araf/16.

⁷⁸ “A‘yān-ı sâbite varlığın kokusunu koklamamıştır” (Güven, 2022, s. 198).

⁷⁹ *Onun eli, yakanda baş göstermiştir, canının boynunda bir tasmadır. O, şah damarından sana daha yakındır. Ama sen derin bir sapıklığa düşmüşsün.* Bu beyitler Şeyh Bahâî’ye aittir (Şeyh Bahâî, *Nân u Penîr*). <https://ganjoor.net/bahae/nan-paneer/sh10>

⁸⁰ *Dost bana benden daha yakındır ama ne gariptir ki ben ondan uzağım. Ne yapayım, kime anlatabilirim ki o, yanımda ama ben ondan uzak kalmışım.* Bu beyitler Sa‘dî’ye aittir (Sa‘dî, 1325, s. 60).

⁸¹ *Öyle bir varlık ki yoklukta sürekli tezahür eder. Bu yokluğun varlığından, âlem düzen bulur* (Kemâl Paşazâde, 1316, s. 149).

⁸² “Subhân olan O, mülkün sahibidir, eksiklikten münezzehtir; hiçbir şey O’na bağlanamaz ve hiçbir şey O’ndan ayrılamaz.” İbare kısmen Haşr suresinde geçen “O, kendisinden başka tanrı olmayan Allah’tır; egemenliğin mutlak sahibidir, her türlü eksiklikten uzaktır, esenlik verendir, güven sağlayan ve kendisine güvenilendir, görüp gözetken ve yönetendir, üstündür, iradesine sınır yoktur, büyüklükte eşi olmayandır. Allah onların yakıştırdıkları ortaklardan tamamıyla münezzehtir.” âyetini hatırlatmaktadır. Haşr/23.

mekâniden hażîz-i ‘âlem-i imkâna tenezzül kılup ve sāyesin şalup zerrât-ı kâyinât ve efrâd-ı mümkinâtıñ her birisi anuñ a‘zâ-yı ma‘nevîsinüñ bir ‘uzvınuñ sāyesi meşâbesinde olmağla vāye[-dār] olmış ve vücūd-ı nūrından māye-dār olmış. Pes bā-mekānlık kafesine gelüp karar etmesi, mekân ‘âlemine pertevi düşmekle sāyesinüñ zühūr itmesidür. Ne ân ki kendi maḳām-ı ma‘nevîsinden münḳalib ü müteḥavvil ü mübeddil ü mütenezzil ola.

⁸³Egerçi bu ‘âlem-i imkân ve hîṭa-i kevn ü mekân, cihân-ı bî-bün ü bî-kerân ve ‘arşa-i bî-pâyândur ammâ fi’l-ḥaḳîkâ ol ‘âlem-i lâ-mekâna nisbet bir teng kafes, belki kafesden dahı aḥbeş ü aḥas bir meclisdür ki murğ-ı cān ḥalâş olmağa ṭalib-i pür-hevesdür. **Beyt-i li-muḥarrihi:**

Mümteni’dür çü kafesden görem ol cānānı

Vācib oldı ki koyam bu kafes-i imkânı

Nitekim ḥazret-i Mevlânâ *Meşnevî*⁸⁴ de buyurmuşdur -ḳuddise sırruhu-; **meşnevî:** [16b]

گر جهان پیشت بزرگ و بی‌نیست
پیش قدرت ذره می‌دان که نیست⁸⁴

این جهان که حبس جانهای شماس
هین روید آن سو که صحرای شماس⁸⁵

این جهان محدود و آن خود بی‌حدست
نقش و صورت پیش آن معنی سدست⁸⁶

Ve yāḥod kafesden murād beden-i ḥākīdür ki ol murğ-ı ‘âlem-i pākīnün pertevlerinün tenezzülâtınuñ sāyelerine karar-gāh olmışdur ki kafes-ender-kafesdür. **Beyt:**

مرغ باغ ملکوتیم نیم از عالم خاک
یک دو روزی قفسی ساخته‌اند از بدن

ای نسیم سحری بوی نگارم به من آر
که من از شوق، قفس را همه در شکم⁸⁷

چنین قفس نه سزای چو من خوش‌الحانیست

⁸³O, bundan çok daha yüce ve münezzehtir.

⁸⁴“Dünya senin nazarında büyük ve nihaysiz görünse de bilmiş ol ki kudret-i İlahiyye karşısında bir zerre bile değildir.” Bu beyit Mevlânâ Celâleddin’e aittir (Olgun, 1963, C. I, s. 330).

⁸⁵“Bu dünyâ ruhlarınız için bir mahbesdir. Sahranız bulunan tarafa doğru gidiniz.” Bu beyit Mevlânâ Celâleddin’e aittir (Olgun, 1963, C. I, s. 330).

⁸⁶“Bu âlem mahdûd, mânâ âlemi ise gayri mahdûddur. Bu âlemdeki nakş ve suretler, mânâ âleminin önüne çekilmiş sed mesabesindedir.” Bu beyit Mevlânâ Celâleddin’e aittir (Olgun, 1963, C. I, s. 334).

⁸⁷Ben bu topraktan âleme ait değilim, melekut bahçesinin kuşuyum; bir iki günlüğüne bu beden kafesinde hapsolmuşum. Ey seher rüzgârı, sevgilimin kokusunu bana getir ki şevkiyle bu kafesi kırıp yeniden uçabileyim. Bu beyitler Hümâm-ı Tebrîzî’ye aittir (Hümâm-ı Tebrîzî, 1351, s. 125).

رَوم به گلشنِ رضوان که مرغِ آن چمنم⁸⁸

چگونه طوف کنم در فضای عالمِ قدس
چو در سراچه ترکیبِ تختِ بَندِ تنم⁸⁹

ای ففس خاک را مرغِ دلم چاک زد
بالِ پرش برگشاد پایِ بر افلاک زد⁹⁰

Sālīm-bi-lā-selāmet hattā pāre pāre olup her pāresi bir karār-gāhda karār eyledi. Sālīm bi-lā-selāmet olması ḥaḳīkat ve mecāz i‘tibārıyla biri birinden mümtāzdur. Ya‘nī sālīm olması ḥaḳīkī, bilā-selāmet olması mecāzīdür ki المجاز قطرة الحقيقة⁹¹ maẓmūnınca ḥaḳīkatūn kār-sāzıdır. **Beyt:**

‘İşka ta‘n itme ger mecāzīdür
Ki ḥaḳīkīye kār-sāzīdür⁹²

Ya‘nī mevcūdātta ola. Mevcūdāt ki her biri vücūd-ı muṭlaḳūn bir bir pertevi ve ol şāhbāz-ı lā-mekānīnūn birer sāye-i pey-revidür zāhiren pāre pāre görindüğü cihetden bilā-selāmet olup likin pārelenmesi ḥaḳīkatde olmayup belki mecāzī olduğu cihetden sālīmdür dimekdür.

Beyt-i li-muḥarririhi:

Pāre pāre degüldür ol birdür
Añlamak gücdür anı ol sırdur

Ve pāre pāre olup her pāresi [17a] bir kārār-gāhda karār eyledi didüğü budur ki ya‘nī vücūd-ı muṭlaḳūn pertevleri mevcūdāt ḥasebiyle pāre pāre gibi olup her pāresi bir mevcūdāda kārār eyledi ya‘nī ta‘alluḳ eyledi dimekdür. **Beyt-i li-muḥarririhi:** [Beytin gelmesi gereken kısım boş bırakılmıştır.] Meşelā pāre pāre görünmesi şuna beñzer ki āfitāb-ı pūr-tāb, tārem-i çārūmden pertev ü tābın ‘āleme pertāb itdikde müşebbek revzenden derūn-ı ḥāneye düşen pertev pāre pāre görinüp likin müşebbek revzenden mürtefi‘ olduğda pertev-i āfitāb-ı raḥşān kemākān yeksān ola. Nitekim dimişlerdür; **beyt:**

⁸⁸ Benim gibi hoş nağmeli bir kuşa bu dünya kafesinde kalmak reva değildir; ait olduğum bahçeye yani cennet gülzarına uçmalıyım. Bu beyit Hâfız-ı Şirâzî’ye aittir (Reza Saberi, 1995, s. 260)

⁸⁹ Bu dünya kümesinde beden zindanına hapsolmuşken nasıl uhrevi âlemin semasında uçabilirim? Bu beyit Hâfız-ı Şirâzî’ye aittir (Reza Saberi, 1995, s. 261).

⁹⁰ Beytin başındaki “ی” kelimesini “این” olarak okumak mümkündür: Ey [şair]! Ruhumun kuşu bu toprak kafesini delip geçti. Kanatlarını açtı ve ayağını göklere bastı.

⁹¹ “Mecaz hakikatin köprüsüdür” (Mektûbât-ı Rabbânî/478).

⁹² Bu beyit, Hamdullâh Hamdî’nin Yûsuf u Zeliḥâ mesnevisindendir (Üstün, 2014, s. 255).

من و تو عارض ذات وجودیم
مشبکهای مشکات وجودیم⁹³

Rubā'ī:

تا باغ دلم ز فیض حق گلشن شد
ماهیت ما ز روی او روشن شد
آن روز که خورشید رخس جلوه نمود
اعیان جهان تمام چون روزن شد⁹⁴

Ve pertev-i vücūduñ gūne gūne göründüğü a'yan ve māhiyyetüñ elvān ve isti'dādın[dan]dur.

Rubā'ī:

آفتابی در هزاران آبگینه تافته
پس به رنگ هریکی تابی عیان انداخته
جمله یک نور است لیکن رنگهای مختلف
اختلافی در میان این و ان انداخته⁹⁵

Ve yāḥod pāre pāre görünmesi dahı şuña beñzer ki baḥr-i zehḥāruñ ve ḳulzüm-i bī-kenāruñ şiddet-i rūzgārla cūş u ḥurūşa gelüp temevvüc ve tefevvvüc itdüğinde zāhir olan emvāc, mevvācı kenāra şalup taşā çaldıkda pāre pāre görinüp nitekim dimişlerdür; [17b] **meşnevī:**

Deryā-yı muḥīt cūşa geldi
Kevn-ile mekân ḥurūşa geldi⁹⁶

Emvācını çaldı çün kenāre
Her birisi oldu pāre pāre⁹⁷

Likin çünki āḥir-i kār rūzgār inkisār bulup deryā ḳarār itdikde ta'addüd-i emvāc-ı bī-şümār ve efvāc-ı bisyār, kevn-i 'ademde ve buṭün-ı kıdemde mekmün u pinhān ola. **Şi'r-i 'Arabī:**

البحر بحرٌ على ما كان من قديم
إن الحوادث أمواج وأنهار⁹⁸

Ve yāḥod şuña beñzer ki şol 'alāyık-ı dünyā ve 'avāyık-ı māsivāya ta'alluḳ bağlayan bī-çāre diller ve sevdā-yı hevā-yı gayr-ı Ḥud[ā] ile āvāre olan hercāyī ve seng-pāre gönüller. **Beyt:**

⁹³ Ben ve sen varlığın zatının yansımalarıyız. Varlık kandilinin ışıktan sızan küçük delikleriyiz. Bu beyit Şebüsterî'nin *Gülşen-i Râz*'ındandır (Şeyh Mahmūd-i Şebüsterî, 1368, s. 78).

⁹⁴ Kalbimin bahçesi Hak'tan feyz alıp bir gül bahçesine dönünce mahiyetimiz aydınlandı. O güneş gibi yüzünü gösterdiği gün, âlemin tüm varlıkları bir pencere olup (ışığı yansıttı). (Kemâl Paşazâde, 1316, s. 154).

⁹⁵ Bir güneş binlerce camda parlamış. Her bir camın rengine göre bir yansıma ortaya çıkarmış. Hepsini aynı ışıqla, fakat renk renk görünür. Böylece aralarındaki farklılıklar ortaya çıkmaktadır (Fahrüddin-i Iraki, 1363, s. 71).

⁹⁶ Bu beyit, Nesimî'ye aittir (Ayan, 2014, s. 153).

⁹⁷ Bu beytin kaynağı bulunamadı.

⁹⁸ Deniz eskiden beri aynı denizdir, hadiseler onun dalgaları ve nehirleridir. Beyit Abdulganî en-Nablusî'ye aittir (Abdulganî en-Nablusî, 1854, s. 213).

Olup hercâyî gönülüm pâre pâre

Yapışdı her birisi bir kenâre⁹⁹

fehvasınca pâre pâre olup her pâresi bir nakş u nigâre ve her rîzesi bir şûret-i dîvâre yapışup kala. **Beyt-i li-muḥarrihi:**

Aldanup nakşına bu deyr-i cihānuñ ey dil

Bir qurı şûret dîvâre yapışdun kalduñ

Likin çünki ‘ākıbet yine ta‘alluḡ-ı māsivādan kesilüp ol yār-ı bî-hemtāya ve maḥbûb-ı yektāya vāşıl ola. Bî-ḡış u bî-ḡıl yek-zebān u yek-dil olmaḡla ol pâre pâre olan gönül, ol bir olan yārla bir olup perîşānlıḡı gidüp cem‘ olup tefrikāsı bî-nişān ola. **Beyt:**

Hezār-pâre gönül ey yine yār-ile bir

Şu resme kim şad-berg ola hezār-ile bir¹⁰⁰

Ve yāḥod daḡı şuña beñzer ki bir āyineyi pâre pâre idüp nazar itdikde ‘aks-i şûret-i nāzır, her pâresinde ḥāzır ve her rîzesinde zāhir olmaḡla ‘aks-i şûret, pâre pâre görünmekle ta‘addüd-i maẓāhir ḥasebiyle vaḥdetden keşret peydā ola [18a] **Beyt:**

صد هزار آینه دارد شاهد مقصود من

رو بهر آینه کرد جان درو پیدا شود¹⁰¹

Likin çün ta‘addüd-i āyine miyāndan götürölüp pinhān ola, ta‘addüd-i ‘ukûsda şûret-i keşret muẓmaḡil olup kemākān vaḥdet nümāyāñ ola. **Beyt:**

یک معنی و صد هزار صورت

یک صورت و صد هزار مرآت¹⁰²

Şi‘r-i ‘Arabî:

وما الوجه إلا واحد غير أنه

إذا أنت عدت المرأى تعددا¹⁰³

Beyt:

بنی آدم اعضای یکدیگرند

که در آفرینش ز یک گوهرند¹⁰⁴

maẓmûnınca cümle benî Âdem belki heme ‘âlem-i ḥaḡîḡatde bir āyinedür ki ol sulṭān-ı a‘zam ve şāhenşāh-ı mu‘aẓzam celle zikrehu ol āyineyi pâre pâre ve her pâresin bir birinden

⁹⁹ Mesihî'nin *Edirne Şehr-engizî*’nde,

Olup hercâyî gönülüm pâre pâre

Yapışdı her birisi bir nigâre

şeklinde geçmekte olan bu beyti (Mengi, 2014, s. 104), Rızâyî, metnin bağlamına göre yeniden düzenlemiş olsa gerektir.

¹⁰⁰ Bu beyit Necâtî’nin bir gazelindendir (Tarlan, 1997, s. 264).

¹⁰¹ *Muradımın güzeline yüz bin aynası var; hangisine yüz çevirse can orada görünür.* Beyit Selmân-ı Sâvecî’ye aittir (Selmân-ı Sâvecî, 1371, s. 436).

¹⁰² *Bir mana ve yüz bin suret; bir suret ve yüz bin ayna.* Beyit Şems-i Magribî’ye aittir (Şems-i Magribî, 1993, s. 47).

¹⁰³ *Yüz, aslında tektir; ancak aynaları saydığında çok görünür.* Beyit Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî’nin *Mesnevî*’sindendir (Konuk, 2005, s. 298).

¹⁰⁴ *Ademoğulları birbirinin uzuvları gibidir; çünkü yaratılıştta aynı öz ve cevherdendirler* (Sadi, 1344, s. 190).

cüdā [vü] āvāre itmışdır. Tā ki ol maḥbūb-ı bī-hemtā ve şāhid-i ra'nā ve zībā, cemāl-i bā-kemālını her pārede ol pāreye münāsib bir şuretdē peydā ve her şuretdē kendinūñ vech-i cemālī 'aksin bir yüzden temāşā eyleye. Nitekim Şeyḥ Bāyezid-i Edirnevī dimışdır; **beyt:**

Kendi ḥüsnūñ ḥūblar şeklinde peydā eyledūñ

Çeşm-i 'aşıqdan anı dönüp temāşā eyledūñ¹⁰⁵

Pes imdi eger ol maḥbūb-ı pūr-vefā, āyine-i ḳalb-i mücellāñ senūñ cefāyla pāre pāre iderse ve her pāresini bir birinden cüdā ve āvāre iderse ni'met ü ḡanīmet bil ve şükr ü minnet ḳıl ki maḳşūdı budur ki¹⁰⁶ أَنَا عِنْدَ مُنْكَسِرَةِ قُلُوبِهِمْ fehvāsınca her pāresine müstaḳilen yek-pāre tecellī ve her tecellīsı başına bi-re'sihi hezār tesellī idüp her pāresine bir göz ve her göze bir şuretden yüz göstermekle güne güne vefālar itmekdür. **Ḳıṭ'a:**

Āşinālīk vire diyü ey faḳīḥ

Niçe şuretden görindi Ḥaḳ saña

[18b] Baḳsaña Ḥaḳdan yaña ey bu'l-heves

Niçe kerre dimedüm mi baḳ saña¹⁰⁷

Beyt-i li-muḥarrihi:

تا که مرات دلم جانا هزاران پاره کرد
روی در هر پاره بنمود و خودش نظاره کرد¹⁰⁸

Ve lehu eyzān:

کاشکی هر پاره ام صد پاره بودی در نظر
تا بهر پاره کند رویش تجلای دگر¹⁰⁹

Beyt:

Pāre pāre eylemişdür baḡrumı peykān-ı dōst

Dīdeden her pāresi çıḳup didi kim ḳanı dōst¹¹⁰

Beyt:

Kāşḳī cismümde biñ biñ dīde peydā eylesem

Tā ki her dīdeden anı temāşā eylesem¹¹¹

¹⁰⁵ Molla Cāmī (ö. 1492)'ye ait bir gazelde geçen,

حسن خویش از روی خوبان آشکارا کرده ای
بس به چشم عاشقان آن را تماشا کرده ای

"Kendi güzelliğini güzellerin yüzünde göstermiş, sonra onu aşıkların gözünden seyretmişsin," beytinin tercümesidir. Bu beyti, Anadolu ve Rumeli sahasında Bāyezid-i Rūmī (ö. 1516'dan sonra), Dede Ömer Rūşenī (ö. 1487), Zātī (ö. 1547), Yenişehirli Avnī (ö. 1883) ve Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1780) gibi birçok şair tercüme ve tetebbu etmiştir (Macit, 2009: 2-3; Yıldız, 2018, 337).

¹⁰⁶ "Ben kalbi kırıkların yanındayım" (Keşfü'l-Hafā/614).

¹⁰⁷ Bu kıta Necātī'ye aittir (Tarlan, 1997, s. 119).

¹⁰⁸ Sevgili, kalbimin aynasını binlerce parçaya böldüğünde her bir parçada yüzünü gösterdi ve kendisini seyretti.

¹⁰⁹ Keşke her bir parçam yüz parçaya bölünseydi. Ta ki her bir parçada onun (sevgilinin) yüzü başka bir suretle tecelli etseydi.

¹¹⁰ Bu beyit Necātī'nin bir gazelindendir (Tarlan, 1997, s. 163).

¹¹¹ Zātī (ö. 1547), Kara Fazlī (ö. 1564), Yārī (ö. ?) gibi şairlerce bu beytin benzerleri söylenmiştir.

Ve cüz'-i a'zamı kendi yuvasında kaldı. Bunuñ ma'nası budur ki cüz'-i a'zamdan murād aşl-ı küllîsi dimekdür. Zîrâ aşl, fer'ûñ ve fer', aşluñ cüz'idür demek isti'mâl-i şâyî'dür. Pes bu vechle muṭlaḳ cemî'-i mevcûdâtta olan vücûdât andan müteferri' olup her biri anuñ birer pertevdür. Ve ol cümlesinuñ aşl ve cüz'-i a'zamı olup ol pertevler andan müteferri' olmuştur. Ne ân ki cism ü cismânide isti'mâl olınan cüz' ma'nasına ola ki biri birinden munfaşıl ve münfek olmaḳ ma'nâsınadır. Bu ma'nâ anuñ haḳḳında muhâldür. Ve yuvasında ḳalması vücûd-ı muṭlaḳuñ kendi maḳâm-ı ma'nevîsinde taḳallub u taḥavvülden ve teḡayyür ü tebeddül ü taḥarrük ü tenezzülden münezzeh ü müberrâ ve maşûn u mu'arrâ olup şâbit ü ber-ḳarâr [19a] ve muḥkem ü üstüvâr olmasındur. 'Aceb budur ki ḳıyâmete dek her pâresi pârelenmekdedurur. Bundan murād budur ki ya'nî ḳıyâmete dek zuhûr bulup vücûda gelen mevcûdâta vücûd-ı muṭlaḳ pertev şalup mecâlî ve maẓâhir münşa'ib olduḳça pertev-i vücûd daḫı bi-ḥasebü'z-zâhir münşa'ib olup pâre pâre görünmesidür. Ḳıyâmetde daḫı hem-cünân pârelenür. Zîrâ dünyâda olan zuhûrât anda daḫı zuhûr ve yevm-i nüşûrda şudür bulsa gerekdür; belki ḳıyâmetde pârelenmesi daḫı serî'dür ve daḫı ziyâdedür. Zîrâ anda mâzî ve istikbâl olmayup belki cümle zamân hâl olduğına binâen zamân ve müddet geçmeḡe mevḳûf olmayup her kişinuñ ḥâtırına ḥuṭûr iden fi'l-ḥâl ḥuzûrında bî-ḳuşûr ḥâzır u zâhir olduğı sebebden serî' olmuştur olur. Ve ziyâde olması daḫı bu vecihledür ki dünyâda zuhûra gelen anda daḫı zuhûra geldüğinden mâ'adâ, ¹¹² وَأَعَدَدْتُ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا ¹¹³ مَا ظَهَرَ لِكُلِّ نَفْسٍ مِّنْ شَيْءٍ ¹¹⁴ maẓmûnınca âḥirete maḥşûs ba'zı zuhûrâtı daḫı vardır. Ve dünyâ mütenâhî ve âḥiret ḡayr-ı mütenâhî olduğı cihetden daḫı zuhûrâtınuñ ziyâdeliḡi zâhir ü rûşen olduğı gibi pertev-i vücûduñ daḫı ḳıyâmetde pârelenmesi serî' ve ziyâde olduğı bâhir ü mübeyyendür. **Tenbîh:** Pes bu luḡaz-ı şerîfûñ daḫı mefhûmınuñ [19b] beyânı bu maḳâmda tamâm oldu. Ve ol murḡ-ı lâ-mekânînuñ pertevinuñ sāyesinuñ pâre pâre olduğınuñ keyfiyyeti ne cihetden idüḡi bi-ḥasebü'l-imkān ḳudret ü tāḳat miḳdârınca beyân u 'ayân olinup itmâm buldı. Ammâ ḳaldı ki bu mefhûm ma'lûm olmadı ki cân ki murḡ-ı 'âlem-i pâkîdür, bu kâlîbe ki ḳafes-i ḥâkîdür hîç ḳaṭ'a nisbeti ve ol cevher-i pâk-i 'ulvînuñ bu zindân-sârây-ı süflîye aşlâ münâsebeti yoḡ-iken pâre pâre ve vaṭan-ı aşlîsinden âvâre olup ol 'âlem-i vasî'-i vuşlat-ı yardan, bir-dâr-ı ḡurbet-i teng ü târa gelmekden maṭlab-ı â'lâ ve ḡümân-ı *ḳabe kavseyn*'den ok gibi atılup bu diyâr-ı keşîrû'l-i'sâra gelüp tîḡ-i ḡam ü tîr-i elem ile baḡrın delmekden ve delinmekden maḳşad-ı aḳşâ ve merşad-ı isnâ ve ḡaraż u ḥikmet ü fa'ide ve menfa'at nedür? Pes imdi bilmek gerekdür ki cümle-i ḥikmetden ba'zısı budur ki çün ol pâdişâh-ı ḥalvet-ḥâne-i ¹¹⁵ كُنْتُ كُنْزًا مَخْفِيًا ve şâhenşâh-ı ¹¹⁶ فَأَخْبَيْتُ أَنْ أُعْرَفَ revzen-i ḡaybdan ve pençere-i hüviyyet-i lâ-reybden cemâl-i cemîlini ki ¹¹⁷ إِنَّ اللَّهَ جَمِيلٌ يُحِبُّ

¹¹² “Ben sâlih kullarım için hiçbir gözün görmediḡi, hiçbir kulaḡın duymadiḡi, hiçbir insanın hatır ve hayal edemediḡi nimetler hazırladım” (*Riyâzü's-Sâlihîn*/1885).

¹¹³ “Bilinmeyen gizli bir hazine idim...” “...bilinmek istedim” (*Keşfü'l-Hafâ*/2016).

¹¹⁴الجمال'dür, 'âleme şehâdet-i şâhid yazılır yine 'arz idüp müşâhede etdürmek kaçına irâdeti müte'allılık oldu. Pes şade-f-i 'âlemi ve dürr-i şâhvâr-ı rûh-ı âdemi halk idüp dest-i kudretle hazret-i Âdem'ün zâhrını mesh itdükde cümle-i ervâh-ı benî Âdem'ün zâhrından 'âleme çıkup zühûr itdikde cemâl-i [20a] cemîlin ervâha 'arz idüp, *elestü bi rabbiküm*¹¹⁵ diyü hitâb itdikde ol cemâl-i bâ-kemâli görüp ve ol hitâb-ı müsteţâbı güş itdiklerinde zevk-i müşâhede-i cemâl ü lezzet-i güş-i hitâb-ı şîrîn-makâlle cümlesi şifte-hâl olup rübûde ve âlüfte ve âlûde ve âşüfte olup cevâbında *belâ*¹¹⁶ ve belâya melâ didiler. Pes şîve-i hübbî ve 'ışk-ı maḥbûbî iktizâ itdi ki bir vefk-i kazâ ol kâvl-i *belâ* ile ehl-i belâ olan hizb-i 'uşşâkı ve mübtelâ-yı renc ü 'anâ olan zümre-i müştâkı müşâhede-i cemâlle ebedî ve bâkî kılmağa henüz istiḥkâkı olmayup ve ni'met-i vuşlat ellerine bî-zahmet girmegin kıymetin bilmedikleri ecilden câzibe-i ḥüsn-i cemâlle gönüllerin çeküp kendüye aldı ve anları 'âlem-i vuşlat-ı cânândan diyâr-ı ğurbet ü hicrâna şaldı; tâ ki küre-i âteş-i elemde ve püte-i süziş-i gamda yanup yakılup ve sızup sızırılup zer-i hâliş gibi fâyiğ ve sikke-i pâdişâhîye lâıyık ola.

Beyt:

Ma'rifet sikke-i mübarekdür

Lâyık olmaz bu sikkeye her zer¹¹⁷

Ve ğıll u ğışdan şâf u kâl olup kendileri ehl-i hâl ve lâıyık-ı müşâhede-i ebedî-cemâl idüp kürbet-i 'uzbet ü miḥnet ü hicret ile kıymet-i vaşlını bileler. Ve devlet-i müşâhede-i ebedîye liyâkat ḥâsıl kılalar. Pes fermân-ı cânânla murğ-ı cân-ı lâhûtî nefsi zindân-ı nâsûtîye müteveccih olduğda bu'âlem-i zulmânîniñ ol 'âlem-i rûḥânî ile münâsebeti ve birinüñ birine nisbeti olmaduğı cihetden gönline nefret ü tabî'atına kerâhet gelüp pîç ü tâbla icinâb idicek [20b] ol maḥbûb-ı pür-efsûn ve efsûnda zû-fünûn,¹¹⁸ *وَاللّٰهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ* maẓmûnınca ol cünûn-ı 'ışkla mecnûn olan maḥzûna gün-â-gün siḥr ü efsûn u mekr-i efzûn ile naqş-ı bûkalemün geçüp ḥâdden birün kışşalar okumağla meftûn idüp kafese mâıyl idüp hicrânı araya ḥâyıl kıldı. Ol kışşalardan biri buydı ki buyurdu: Yürü ki benüm luḥf u keremüm, senüñ bedraḳa-i râhuñ ve 'inâyet-i bî-ğâyetüm, senüñ püşt ü penâhuñdur. Senüñ şefîk ü refîkûñ seferde benüm ve senüñ şaklayup tıtıcak ḥatırda benüm,¹¹⁹ *وَاللّٰهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ*. Eger başar-ı hâli açup naẓar-ı 'âlî idersen, ¹²⁰ *فَاَيْنَمَا تُولُوْا فَتَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ* mefhûmınca her yirde beni ḥâzır bulup ve her gözden beni nâzır göresin. **Beyt:**

Ne yirde isterseñ ḥâzırım ben

Ne gözden gözlerseñ nâzırım ben¹²¹

¹¹⁴ "Allah güzeldir, güzelliğı sever." (*el-Mu'cemü'l-Evsât*/6906).

¹¹⁵ "...Ben sizin rabbiniz değıl miyim?..." Araf/172.

¹¹⁶ "...elbette..." Araf/172.

¹¹⁷ Bu beyit, Hamdullâh Hamdî'nin *Yûsuf u Zeliḥâ* mesnevisindendir (Üstün, 2014, s. 234).

¹¹⁸ "...Evet, Allah en iyi tuzak bozucudur." Ali İmran/54.

¹¹⁹ "...Allah seni insanlardan koruyacaktır..." Maide/67.

¹²⁰ "...Nereye dönerseniz Allah'ın zâtı oradadır..." Bakara/115.

¹²¹ Bu beyit Usûlî'nin *Yenice Şehr-engîzî* nin girişindendir (İsen, 2020, s. 333).

Olmaya ki, ¹²² وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ fehvâsınca beni gördükce igmâz idüp dîde-bâz itmeyüp görmeze urasın. **Beyt-i lî-muharrihi:**

Şakın koyup bakuban gayrını görme
Gördükce beni göz yumuban görmeze urma

Beyt:

تویی حجاب و گر نه زدوست خالی نیست
بهر جهت که نهی روی از نشیب و فراز ¹²³

egerçi ¹²⁴ أَلَسَفَرُ قِطْعَةً مِنَ السَّفَرِ mefhûmınca *sefer kıttı'atu şakardur ammâ* âyine-i cemâl-nümâ-yı hünerdür. **Qıt'a:**

[21a]

ای دل ار چند در سفر خطرست
کس هنر بی سفر کجا یابد

باز کز آشیان برون نپرد
بر شکاری ظفر کجا یابد

وان که چون سایه گشت خانه نشین
تابش ماه و خور کجا یابد

وان که در بحر غوطه می نخورد
سلک در و گهر کجا یابد ¹²⁵

Egerçi seferde nâ-kâmlıklar vardır ammâ devâ-yı derd-kâmlıklar vardır. **Beyt:**

ور بغریبی بروی فرجه کنی پخته شوی
باز بیایی بوطن باخبری پر هنری ¹²⁶

Her kim 'uqûbât-ı 'ıkbân-ı seferden ber-ğazerdür, fevâ'id-i muğāsât-ı şedâ'id-i seferden bî-ğaberdür. **Qıt'a:**

بجرم خاک و فلک در نگاه باید کرد
و آن کجا ز سفر که این کجاست ز آرام

درخت اگر متحرک بدی ز جای به جای

¹²² "...sana bakıyorlar zannedersin, oysa görmezler." Araf/198.

¹²³ Sen hicaptasın, yoksa dost seni boş bırakmış değil; nereye yönelirsen yönel, ister aşağı ister yukarı. Bu beyit Hüseyin-i Harezmî'ye aittir (Hüseyin Harezmî, 1384, s 185).

¹²⁴ "Yolculuk bir tür cehennem ateşidir". Bu hadis, "السفر قطعة من العذاب", "Yolculuk bir çeşit azaptır." şeklinde rivayet edilmektedir (Sahih-i Buhârî, Umre/19, Cihâd/136, Et'ime/30; Sahih-i Müslim, İmâre/179. Ayrıca bk. İbni Mâce, Menâsik/1.)

¹²⁵ Ey gönül, yolculuk her ne denli tehlikeli olsa da insan yolculuk etmeden nasıl hüner sahibi olabilir? Yuvasından dışarı uçmayan kuş, avını nasıl yakalayabilir ki? Evine çekilip gölge gibi kalan, ayın ve güneşin ışığını nasıl görebilir ki? Ve denize dalmayan, inci dizisini ve mücevheri nasıl elde edebilir ki? Bu kıta İbn Yemin-i Feryûmedî'ye aittir (İbn Yemin-i Feryûmedî, 1344, s 363).

¹²⁶ Eğer gurbet diyarına gidip gezersen, olgunlaşırsın; yurduna döndüğünde bilgi ve hüner dolu biri olursun. Bu beyit Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin Divân-ı Kebîr'indendir (Mevlâna, 1378, s. 204).

نه زخم اره کشیدی و نه جفای تیر¹²⁷

Şarāb-ı infisāl çāšnīsin tatmayan, lezzet-i zülāl-i vaşl idrāk itmez ve kendin ‘ateş-i hicrāna atmayan devlet-i müşāhede-i cemāle bī-bāk yetmez. Yüri ki benüm, ‘ināyet-i bī-nihāyetüm her ser-i rāhda rāh-nümāndur¹²⁸ إِنَّ رَبَّكَ لِبَاسٍ صَادٍ. Belki hemīşe senüñ nāşiyēñ bizüm elimüzde olup hidāyetümüz bedraḳa-i rāh-ı helākdır¹²⁹ مَا مِنْ مَا مِنْ دَابَّةٍ إِلَّا هُوَ آخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا. Pes cān-ı bī-çāre, diyār-ı yārinden āvāre yollara düşüp hezār şitābla pertev-i āfitāb gibi pāre pāre olup hemvāre terk-i mecālis-i üns ve ḳaṭ‘-ı mücāleset-i maḥāzır-ı ḳuds ḳılıp, **mışra‘**:

خوش مبارک سفری چون تو بمام سفری¹³⁰

diyüp seyr ü sefer ü ‘uḳbāt-ı merātib-i ‘avālimi birer birer ‘ubūr u güzēr idip ‘azm-i ḳafes-i ten ve cezm-i teveccüh-i teng-pā-yı meclis-i beden ḳılıp ol firār iderken ‘āḳıbet gelüp ḳarār eyledi. Pes imdi, **beyt**:

Tenezzül sālike rāh-ı ṭarīḳatde teraḳḳīdür

Kemāle ḳābil olmaz māh-ı nev bulmazsa noḳşānı¹³¹

mefhūmınca bu tenezzülünden murād [21b] küllī teraḳḳī ve ol menzilden nāzil olup ḳaṭ‘-ı menāzil ve ṭayy-i merāhilden maḳşūd cüllī teraḳḳīye telaḳḳīdür. Pes ‘ākil ü kail oldur ki bunda teraḳḳī ḥāşıl idüp kendüyi maḳşūda vāşıl eyleye. Ne ān ki ol ‘āmilden bu cānibe infişālī gününden bu ‘āmilden yine ol cānibe ittisālī günü berter olmayup, من استوی يومه فهو¹³² maẓmūnınca iki günü berāber olup teraḳḳī ve teraḳīye telaḳḳī itmekle kendüyi maḡbūnlar zümresinde ve yāḥod infişālī gününden ittisālī günü berter olmak degül belki günlerinin iki ucın berāber daḥı getüremeyüp, من كان امسه خيراً من يومه فهو ملعون¹³³ maẓmūnınca infişālī gününden ittisālī günü kemter olmaḡla kendüyi mel‘ūnlar zümresinde dāḥil eyleye ḥayfā dirīḡā ki bunda gelmekden bir ḥikmet ü menfa‘at daḥı buydı ki **beyt**:

من شاهباز عشقم از لا مکان پریدم

بهر شکار صیدی در قلب ارمیدم¹³⁴

fehvasınca merkeb-i tene ve semend-i bedene süvār ü üstüvār olup bāz-ı himmeti ele alup ol Hümā-yı ḳudsīye şalup şikār idüp varup āşiyān-ı aşlīmüzde ḳarār ideydik. Ammā meşelimüz şol şayyāda dönmişdür ki murḡı hevāda perrān iken şahrāda devrān olan sāyesinüñ şaydına meşḡul ola. Dünyā-yı fūrū-māye ki ol Hümā-yı lā-mekānīnün sāyesidür. Rüz u şeb hezār-ı miḥnet ü ta‘b birle deşt-i ḳūh-ı ḥasretde ve vādī-yi enbūh-ı ḥayretde revān

¹²⁷ Toprağın ve göğün hâline bak. Biri (toprak) nasıl sakin duruyor, diğeri (gök) ise nasıl yolculuk etmekte. Eğer ağaç yerinden hareket edebilseydi, ne bıçkının yarasını ne de baltanın zulmünü çekerdi. Bu beyitler Enverî’ye aittir (Enverî, 1376, s. 202).

¹²⁸ “...Çünkü rabbin her şeyi yakından izlemektedir.” Fecr/14.

¹²⁹ “...Çünkü her canlının kontrolü O’nun elindedir...” Hûd/56.

¹³⁰ Sen bizimle yol arkadaşı olduğun için bu kutlu bir yolculuktur.

¹³¹ Bu beyit Usûlî’nin bir gazelindendir (İsen, 2020, s. 286).

¹³² “İki günü bir olan aldanmıştır” (Keşfü’l-Hafâ/2406).

¹³³ Bu hadis, “ومن كان يومه شراً من أمسه فهو ملعون” şeklinde rivayet edilmektedir: “İki günü birbirine eşit olan aldanmıştır. Bugünü dününden kötü olan lanetlenmiştir” (Ali el-Karî, el-Masnû’/311).

¹³⁴ Ben aşk şahbazıyım, lâmekândan uçtum, avımı yakalamak için bu bedene girdim.

u cüyân u devân [u] [22a] püyân olup ol sāyenüñ şayd u kaydına düşüp tîr-i nefis ve nāvek-i eyyām-ı ‘ömr-i besi kemân-ı hevesden ve kavş-i kadd-i dü-tā-yı muḳavvesden ‘acele ve şitāb u tef ü tābla sāye ardınca pertāb idüp kîş-i teni ve terkeş-i bedeni ḥālī ḳoyup sāye ve ḥayālī ve ḥayyāl-i muḥālī ile gôtürmek ve tîr-i murādı nişān-ı maḳşûda yetürmek ümîdiyle bir ān ve bir zamān ne ṭutup ve ne oturup esüp şavurup ve yilüp yüpürüp bî-mecāl olmış ve ol murğ-ı hevā-yı ‘izz ü nāz-ı bālāda pervāz ider iken andan iğmāz ve sāyeye dîde-bāz idüp sāyenüñ aşlın ve cüst ü cū ve tek ü püyumuzuñ aşlā aşlın ve fi‘lin bilmeyüp şūrîde-ḥāl ü perîşān-aḥvāl olup ḳalmışuz. **Mesnevî:**

مرغ بر بالا پران سایه اش
می برد بر خاک پزان مرغوش

ابلهی صیاد آن سایه شود
می دود چندانکه بی مایه شود

بی خبر کان عکس آن مرغ هواست
بی خبر که اصل آن سایه کجاست

تیر اندازد بسوی سایه او
ترکشش خالی شود از جست و جو

ترکش عمرش تهی شد عمر رفت
از دویدن در شکار سایه تفت¹³⁵

Ammā bu derde devā, dest-i enbiyā ve evliyādudur ki zıll-ı Yezdān u sāye-i Ḥudā’dur. Şol ki anlardan birinüñ sāye-i devlet-pāyesine intimā eyleye bu ‘anādan bî-reyb ü riyā ḥalāş u rehā bulur. **Mesnevî:**

سایه یزدان که باشد دایه اش
وار هاند از خیال و سایه اش

سایه ی یزدان بود بنده ی خدا
مرده او زین عالم و زنده ی خدا

دامن او گیر زودتر بی گمان
تا رهی در دامن آخر زمان

کیف مد الظل نقش اولیاست
کو دلیل نور خورشید خداست

اندر این وادی مرو بی این دلیل
علا احب الافلیع گو چون خلیل¹³⁶

¹³⁵ Bir kuş, yüksekten uçar; gölgesi de toprak üstünde kuş gibi koşar. Budalanın biri, o gölgeyi avlamak ister; arkasından o kadar koşar ki takati kesilir. Onun, havadaki kuşun yansıması olduğunu bilmeden, o gölgenin aslını bilmeden; O budala, o gölgeye ok atar da, arayıp taramaktan ok torbası boş kalır. Gölge avlamak için sürat ve hararetle koşmaktan ve şuraya buraya ok atmaktan ömür tirkeşi boşalmış ve hayatı heder olmuş olur. Bu beyitler Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin Mesnevî'sindendir (Olgun, 1963, s. 274-275).

¹³⁶ Allâh'ın manevi gölgesi, o gölge avcısının mürebbisi olursa onu hayal ve gölge peşinden koşmaktan kurtarır. Sāye-i Yezdān -yani zıll-ı İlahi- Allah'ın o makbul kuludur ki bu âleme nispetle ölüdür ve Allah'a nispetle diridir. O insan-

[22b] Pes murğ-ı zîrek ki cümleden yigrek oldur ki perr ü bāl-i himmetin bāz idüp āşiyān-ı aşılsine pervāz ide. Tūtî-i şîrîn maḳālî bu kafes-i ḥākîde pāy-māl itmeyüp yārān-ı vefā ve ihvān-ı şafā, gürūh-ı tūtiyān ya‘nî ervāḥ-ı ḳudsî-āşiyān şoḥbetin ve meclis-i üns ülfetin ve maşāḥabetin yād idüp bu alçaqlara pervāz iden zāg u zegān āvāzın gūş ve menzil-i aşılsin ferāmūş itmeyüp,¹³⁷ حب الوطن من الإيمان maẓmūnınca ārzū-yı vaṭan ile kendüyi kafes-i tenden ve maḥbes-i bedenden ḥalās idüp şād eyleye. Ve bu şayd-gāh-ı fenāda ve feẓā-yı ḳazā-yı pür-dām-ı belāda şayd-ı sāye ḳaydına giriftār olmayup sāyenüñ aşı olan Hümā’yı şikār ḳılup şahbāz-ı ‘Anḳā-pervāz gibi āşiyān-ı aşılsinde varup ḳarār ide. **Li-muḥarrihi:**

[fā‘ilātün / fā‘ilātün / fā‘ilün]

Himmetüñ bālin göñül gel bāz ḳıl

Āşiyān-ı aşıluña pervāz ḳıl

Zāğlar āvāzını gūş eyledüñ

Gülşen-i ḳudsî ferāmūş eyledüñ

Yādına hîç düşmedi *ḥubbü’l-vaṭan*

Bu kafesde ḥabs olup ḳalmaḳ neden

Ḳanı yārān-ı şafā şoḥbetleri

N’oldı ihvān-ı vefā ülfetleri

Hem-nişīn iken gürūh-ı tūtiyān

Ya‘nî kim ervāḥ-ı ḳuds-āşiyān

[23a] Ḳanı ol dem k’anlara hem-rāz idüñ

Hem-dem ü hem-sāz u hem-āvāz idüñ

Meclis-i ünsi unutduñ ola mı

Zāğlarla üns tıttuñ ola mı

Bu kafesden kendüni eyle rehā

Bāl açup uç āşiyānuñdan yaña

Cān atup yollarda oyalanma gel

Zāğlarla bunda yuvalanma gel

ı kamîlin eteğini geciktirmeksizin yakala ki ahir zaman fitnelerinden kurtulasın. Keyfe medde’z-zill nazm-ı kerimi, evliyanın nakşı ve müşiridir. Onlar Allah güneşinin nuruna delildir. Bu vadide öyle delilsiz gitme. Halil İbrahim aleyhisselam gibi lâ uhibbu’l-âfilin, de. Bu beyit Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî’nin *Mesnevî*’sindendir (Olgun, 1963, s. 278).

¹³⁷ “Vatan sevgisi imandandır” (*Keşfü’l-Hafâ*/1102).

Niçe bir ğurbetde ser-gerdân olup
Uçasın nâ-cins-ile perrân olup

Dâr-ı ğurbetde çekersin ğurbeti
Anmaduñ gitdün diyâr-ı vuşlatı

Yâd ider misin ‘aceb hem-râzuñı
Murğ-zâr-ı kıdsde pervâzuñı

Hem-zebânuñken gürûh-ı tûtiyân
Zâğlar-ıla şimdi olduñ hem-zebân

Ƙanı ol yâr-ile hem-dem olduĖuñ
Ol ĥarîm-i yâra mahrem olduĖuñ

Hem-dem iken gice gündüz yâr-ile
Mahrem-iken şohbet-i dil-dâr-ile

N’oldı düşdün âşiyânuñdan cüdâ
Yâ neden düşdün ki geldün bu yaña

Elüñi alup o cânân eline
Tutdı atdı seni hicrân eline

Dürlü dürlü sihr ü efsün eyledi
Meger ki gönlüñi meftün eyledi

Dimedün lâ sözine didün belâ
Pâre pâre oluban düşdün yola

Geldün ulaşduñ bu ĥâkî menzile
Bulaşup Ƙaldun düşüp âb u gile

Şöyle düşdün bu beden Ƙaydına sen
Tutdı Ƙayd itdi seni bend-i beden

Ârzü-yı cân u tenden geçmedün
Bir nefes Ƙayd-ı bedenden geçmedün

Ârzü-yı vaşl-ı cânân itmedün
Küy-ı yâre ‘azm-i seyrân itmedün

‘Ahd ü güftün añmaduñ ol yâr-ile
Ƙâni‘ olduñ şohbet-i âğyâr-ile

[23b] Şāhbāz-ı lā-mekān iken neden
 K̄alup ārām eyledūñ k̄alibde sen

İtmedūñ pervāz k̄udsī gūlşene
 Aldanup k̄alduñ bu fānī k̄ulhana

Pāyına t̄akup ta‘alluk r̄iştessin
 Göz diküp bu ‘āleme āşūftessin

Rūz-ı hicrānuñ çekersin ğamların
 Yād k̄ılmazsın o vuşlat demlerin

Bilmedūñ bunda ne k̄āre geldūğūñ
 Lā-mekān murğın şikāre geldūğūñ

Sen ki ‘Ankālarla hem-pervāzsın
 Bir şikārın alıcı şehbāzsın

Saña düşmez zāğa hem-dem olasın
 Aña hem-pervāz u maḥrem olasın

Yüksege uç alçağa kılma nazar
 Lāşe-i dünyāya k̄onma kıl ḥazer

Olmasun dünyā-yı dūna rağbetūñ
 ‘Ālem-i bālāya olsun himmetūñ

Dām-gāh-ı dehri menzil eyleme
 Dūna meyl itme tenezzül eyleme

Top̄tolu dām-ı k̄azādur bu fezā
 Olmaya düşüp olasın mübtelā

Kıl ḥazer kim düşmeyesin dāmına
 Himmetūñ pāyın k̄o çarḥuñ bāmına

Cehd idüp maṭlūbuñı şayd ideğör
 Menzil-i aşla cān atup gideğör

Uç kanat bük ol Hümā’yı kıl şikār
 Āşiyānuñda varup eyle k̄arār

Ġazel-i li-muḥarririhi:

[mefā‘īlün / mefā‘īlün / mefā‘īlün / mefā‘īlün]

Göñül 'azm-i cânân it bu cism ü cânı n'eylersin
Hâlâş ol maḥbes-i tenden қо bu zindānı n'eylersin

Çıkup a'lā-yı 'illiyun[a] hoş seyr ü temāşā kıl
Özüñi lā-mekān it 'ālem-i imkānı n'eylersin

Hüzür u şevk ü zevkî dünyede bir ānmış ancak
Geç andan fāriğü'l-bāl ol n'idersin anı n'eylersin

Kalender ol terāş it ism ü resmi levḥ-i [24a] 'ālemden
Yüri dīvāne olma defter ü dīvānı n'eylersin

Hümā-himmet olup gel āşiyān-ı 'arşa pervāz it
Rızāyī büm-veş bu menzil-i vīrānı n'eylersin

Lugaz-ı şānī:

[fā'ilātün / fā'ilātün / fā'ilün]

Ol iki nedür gezerler ser-be-ser
Ālem ü ādem olardan bī-ḥaber

Biri şādīdür anuñ kayğu biri
Añlamaz cāhil bilür şāḥib-naẓar

Anlaruñ yok ḥilḳatinden bir nişān
Halk olurlar irseler maḥlūkā ger

Dörd olurlar halk elinde yaḥşı bak
İkisi bī-resm ikisi resm-ver

Bu ikinüñ biri ḥayātdur ki şādīdür. Ve biri memātdur ki kayğudur. Ve yāḥod biri ĩmāndur ki şādīdür. Ve biri küfrdür ki kayğudur. Ve yāḥod biri ğınādur ki şādīdür. Ve biri faḳrdur ki kayğudur. Ve yāḥod biri 'amel-i ḥayrdur ki ve biri 'amel-i şerdür. Ve bunlaruñ fi'l-ḥaḳīḳa ḥilḳatlerinden 'ālemde nişān yokdur ki görünmezler ve bilinmezler. Mādām ki maḥlūka gelmeyeler çün maḥlūka gelüp zāḥir olalar, bilünürler. Pes maḥlūka irseler halk olurlar, didüğü ya'nī maḥlūkda eşerleri zāḥir olmağla ḥilḳatlerinden nişān zāḥir olur dimekdür. Ve bunlardan her ikisi maḥalleriyle ki maḥlūkdur, dörd olurlar ve her dördün ikişeri bī-resmdür ki kendileridür ve ikişeri daḥı resm-verdür ki maḥalleridür. Meşelā ḥayātla memāt kendileri görünmezler ve ḥilḳatlerinden 'ālemde nişān yokdur; lakin maḥallerinde ki ḥayyla meyyitdür, eşerleri zāḥir olmağla ḥilḳatlerinin nişānı zāḥir olur. Ḥayātla memāt maḥalleriyle ki ḥayy ü meyyitdür dörd olurlar ikisi bī-resmdür ki ḥayātla [24b] memātdur. Ve ikisi resm-verdür ki ḥayyla meyyitdür, sāyeleri daḥı buña kıyās olına ya'nī ĩmānuñ mü'minde ve küfrüñ kāfirde ve ğınānuñ ğanīde ve faḳruñ faḳīrde ve 'ilmüñ 'ālimde ve cehlüñ cāhilde eşerleri zāḥir olmağla ḥilḳatlerinden nişān zāḥir olup ĩmānla küfr, mü'min ü

kāfirle dört olur. Ve ğināyla faḫr, ğanī ve faḫīrle ve ‘ilm ü cehl, ‘ālim ü cāhille dörder olup ikişeri bī-resmdür ğināyla faḫrdür ve ‘ilmle cehldür. Ve ikişeri resm-verdür ki ğanī ile faḫīrdür ve ‘ālim ile cāhildür.

[fā‘ilātün / fā‘ilātün / fā‘ilün]

Ol iki kim seyr iderler ‘ālemi

Bī-ḫaber anlardan ‘ālem v’ādemī

Bil ki anlardur ḫayāt-ile memāt

Bil ḫayātı şādī ḫayguyı memāt

Gerçi yok ḫilḫatde bunlardan nişān

Her biri olur maḫallerinde ‘ayān

Ḫayy-ile meyyitle dört olur bular

İkisi bi-resm ikisi resm-ver

Yok ḫayāt-ile memātuñ resmi bil

Ḫayy u meyyit resm-verdür fikr kııl

Yā ḫod ikiden biri ĩmāndur

Mü’min ĩmān-ile pes şādāndur

Küfrdür ḫayġu bil ey şāḫib-naẓar

Ḫoş-naẓar kııl olma andan bī-ḫaber

Bunlaruñ da ḫilḫatinde yok nişān

Fī‘l-i maḫlūk-ile olurlar ‘ayān

Dörd olurlar mü’min ü kāfirle hem

Birbiriyle olalar çünkim be-hem

Küfr ü ĩmān resmidür durur biri

Resm-ver bil mü’min-ile kāfiri

Ol iki-durur ya ḫod faḫr u ğinā

‘İlm ile cehl ola yā ḫod ey fetā

[25a] Şādī yāḫod ḫāyr ola ve ḫayġu şer

Kim bulardan ḫālī olmaz hīç beşer

Yā hidāyetle ḫalālet bil anı

Ḫayġūdan ḫurtar yūri şād it seni

Sâyir aḥvâlin bularûnda tamâm
Var kıyâs eyle olara ve's-selâm

[Burada bir satır boşluk bulunmaktadır.]

Âferîn ol pâķ ü şâfî meşrebe
Ṭab^ʿ-ı çālāk ü leṭâfet-kevkebe

Âfitâb-ı burc-ı evc-i salṭanat
Dürr-i bî-hemtâ-yı dürc-i ma^ʿdelet

Baḥt u devlet efserinüñ gevheri
Taḥt u ʿizzet tâcınıñ hem-zîveri

Menba^ʿ-ı luṭf u melâḥatdür özi
Ma^ʿden ü kân-ı belâgatdur sözi

Mahzen-i genc-i leṭâyifdür dili
Açdı miftâḥ-ı dili her müşkili

Nûr-ı ḥüsninden güneş şermendedür
İşiginde zerre-veş efgendedür

Şanma anı ancaķ âdem cânıdur
Hey ne âdem cümle ʿâlem cânıdur

Yâ muşavver rûḥdur yâ nûrdur
Rûḥ gibi dîdeden mestûrdur

Ten-durur ʿâlem kamu ol cândur
ʿÂlem ansuz bir ten-i bî-cândur

Ma^ʿrifetde baḥr-i bî-pâyândur
Yemm-i ʿilm ü kulzüm-i ʿirfândur

Her sözi dürr-i leṭâfet baḥridür
Bilür anuñ ḳadrin ol kim baḥrîdür

Ḳalb-i pâkidür çü mânend-i şâdef
Her kelâmı oldı bir dürr-i Necef

Her sözi bir maḥzen-i esrârdur
Ehl-i hâle tuḥfetü'l-aḥrârdur

Tab‘ı deryâlar gibi seyyâldür
Ma‘rifet dürrüyle māl-â-mâldür

Ka‘r-ı dilden cüş idüp deryâ-mişâl
Şaldı taşra bir niçe dürr ü le’âl

[25b] Her birisi bir dürr-i nâ-süftedür
Dillere gelmiş degül nâ-güftedür

Seyr idüp ‘âlem yüzini sū-be-sū
Güşe güşe taldı ‘âlem güft ü gü

Girdi her etrâfı seyrân eyledi
‘Âlemün ‘aqlını hayrân eyledi

Süfte olmadı o dürr-i pākler
Kaldı ‘âciz delmeden hakkākler

İdemez üstâdlar anda ‘amel
Degme bir üstâda anlar virmez el

Her kişünün hâli qarıncadur
Yürüdügi kendi miqdâıncadur

Ben ki bir mūr-ı za‘îf ü kem-terem
Bî-dil ü bî-‘aql u bî-pâ ve serem

Nice el uram ben ol gevherlere
Hîç olur mı baña anlar el vire

Lîk kılmışam mücerred ben hemân
Tîğ-i elmâs-ı zebânufm imtiḥân

Ger qabûl-i şâhdan himmet bulam
Umaram ben anları delmiş olam

Ey şeh-i ‘âlem baña bir himmet it
Ben ḥaḳîrem merḥamet kıl şefkat it

Ḥālîkuñ bî-çâre bir maḥlûkıyam
Cümle ḥalḳuñ pey-rev ü mesbûkıyam

Bî-kesem nām u nişānum yok-durur
Lâ-mekānum bir mekānum yok-durur

İsmi ve resmi bilürsin bendeyem
Yirlere düşmüş zelîl-i efgendeyem

Ĥāk-râh-ı âlûde-dâmânem bugün
Ĥâlib-i fersûde bî-cânem bugün

İşigüñ meftûh u fâtiḥdür özüñ
Müşkilüm fethinde besdür bir sözüñ

Kimse bilmez ger dir-isem ḥâlümi
Dimedin ṭapuñ bilür aḥvâli[mi]

Ḳaḡı derdüm 'arz idem ben ṭapuña
Yâ ne şüretle yüz u ram ṭapuña

Çok-durur derdüm ṭatı oranı yok
Ḳaḡı birin eydeyüm pâyânı yok

[26a] Biñde birinden idersem 'arz-ı ḥâl
Nâzûk ü ter ḥâṭuruñ bulur melâl

Niçe yıllardur vaṭandan ayruyam
Ayrulık kayḡusu ile şayruyam

Ārzu-yı vaşl-ı yārân-ı ḳadīm
Eyledi göñlümi ḡuşşayâ dü-nīm

Ḥasret-i iḥvân u rüy-ı dostân
Cân u tende ḳomadı tâb u tüvân

Ḳudretüm yok k'ide erḥâmla şıla
Reh-zen-i faḳrûñ elinden ḥavf-ile

Āteş-i fâk[a]-ile niçe ten yaḳam
Alımadum faḳr elinden ben yaḳam

İki gün manşılı yüzini görmedüm
İki iken gerçi dört oldu gözüm

Ḳosalar mevt ü ḥayâtum der-kenâr
Ḥaḳ bilür mevtüm ḳılurdum iḥtiyâr

Āşiyânımdan uçup düşdüm cüdâ
Ġurbet içre ḳaldum oldum mübtelâ

Olmadı hîç kimseden bir dest-res
 Murğ-ı cāna ‘ālem olmışdur kafes

 Dest-i miḥnet yoldı perr ü bālūmi
 Kōmadı pervāza murğ-ı bālūmi

 Kōl kanat ol pādīshāhum baña sen
 Bāl açup uçam vaṭanumdan yaña ben

 Niçe gurbetde seyāhat ideyüm
 Menzil-i aṣlum ziyāret ideyüm

 Zıll-ı Hāk’sın ārzūma sāye şal
 Tūt kebüter gibi al bālāya şal

 Dest-res ol baña vuşlat günine
 Kālmaya ḥasret kıyāmet günine

 Niçe bir ola arada b’ud u beyn
 Şöyle qalup ḥasret-ile cābeteyn

 Şanma iller gibi cānum tendedür
 Kālib ü ten bunda cānum andadur

 Bu ten-i fersūde ḥāke düşmedin
 Kōrkaram cānum tene qaruşmadın

 Öldürüp biñ derdle bir dem beni
 Toğmaduğa döndüre bu ğam beni

 [26b]Düşmedin rahmine daḥı anenüñ
 Yanın almış ğussa ben dīvānenüñ

 ‘Aql u fikrüm cümle pāre pāredür
 Biri birinden cüdā āvāredür

 Ben gedā bir dem gelüp şād olmadum
 Kayğudan bir laḥza āzād olmadum

 Sağ olsun pādīshāh-ı baḥr ü ber
 Şādī ve kāyğu kamu gelür geçer